

Alexander von Plato

Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis

*Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés**

Történelem és pszichológia – e nagy múltra visszatekintő roppant kérdéskör, kimondva vagy kimondatlanul, mindkét tudományt a kezdet kezdetétől foglalkoztatja. E tanulmány nem vállalkozhat többre, mint hogy ösvényeket vágjon ebben a szövevényes témában. Először is futó áttekintést nyújtunk az anyag történetéről, felidézve az idevágó alapvető történeti irodalmat, amelynek hagyományai mindmáig kötnek bennünket. Ezt követően igyekszünk válogatott példák segítségével feltárni e két tudomány, szűkebben az oral history és a pszichoanalízis együttműködésének lehetőségeit és problémáit. Először tehát, íme a vázlatos előtörténet.

ALAPVETŐ KÉRDÉSEK

Pszichológiai kérdésekbe a történettudomány saját alapvető problémái nyomán botlottak a történészek:¹ a legvilágosabb pszichológiai vonatkozásokat a „történelem életrajzi dimenziója” mutatta és mutatja, különösen olyankor, amikor a történelem „jelentős személyiségeiről”, az ő karakterükről vagy éppen „zsenijükről” van szó. A múlt század történelemfilozófiai vitái a német idealizmus óta elsősorban az egyéni lehetőségek és a történelmi keretfeltételek viszonyát firtatták: azokról a „külső” és „belső” erőkről folyt a vita, amelyek a maguk ellentmondásosságában tovarendítik a történelmet – egyszóval „szabadság” és „szükségyszerűség” viszonyáról. Mi a jelentősége az „objektív” feltételeknek és a „szubjektív tényezőknek”, és milyen befolyást gyakoroltak azok a nagy történelmi személyiségek, akik képesek voltak rá, hogy egy-egy korszak egészére rányomják bélyegüket, vagy akiket éppen a szóban forgó körülmények teremtettek meg – ez volt a kérdés.²

* A tanulmány forrása: *Historical Social Research* 29. (2004/4.) 79–119. Az alábbi szöveg az *Institut für Geschichte und Biographie* által „Geschichte und Psychologie – oral history und Psychoanalyse” címmel rendezett konferencia bevezető előadásából született tanulmányom átdolgozott és kibővített változata. Az első változatot lásd *BIO*S, 11. (1998), 2. füzet.

1 Vö. többek közt Brückner 1982.

2 Vö. Günther 1947, valamint Plechanov történelemfilozófiai munkája: *A nagy személyiségek szerepe a történelemben* (1945). Utóbbiból egy példa a kérdésfelvetés jellegére: „Előfordulhatott volna, hogy Napóleon [Brumaire 18-dika előtt – A. v. Plato] Oroszországba vetődik, ahová alig néhány évvel a forradalom előtt kíváncszott. Itt alighanem kitént volna a törökök vagy a kaukázusi hegyi népek elleni csatákban, de senkinek sem jutott volna eszébe, hogy kedvező körülmények között ez a szegény, ám tehetséges katonatiszt a világ urává lehetne.” (Plechanow 1945: 35.)

Igen ám, de a személyiségnek a történelemben játszott szerepe,³ a közhivatalt betöltő cselekvők indítékai és életútja – mindez a pszichológiai kérdéseket rejtő történelmi témáknak csupán a felszíne. A historizmus óta egészében véve is a megértés és a rekonstrukció viszonya, a múlt leülepedésének mikéntje és a történelemnek a jelen számára való (re-)konstrukciója a fő probléma. A hermeneutikai módszerek megkövetelték az egyéni és a kollektív pszichológiai magyarázatokat, mind a történelmi cselekvőket, mind pedig a hagyományozókat és a magyarázókat.⁴ A historizmust és annak állítólagos életidegen „vérszegénységét” illető bírálatok ellenére végtére is ennek az iskolának a képviselői voltak azok, akik a történetírást empirikus tudományként⁵ meggyökerezették, s közben hermeneutikai módszereket is kidolgoztak: a hermeneutikát a megértés elméleteként fogták fel, sőt a ma élők belehelyezkedését követelték az „elmúltakba”, hogy elősegítsék a „kutató megértést”, ahogy az iskola egyik kiemelkedő alakja, Johann Gustav Droysen fogalmazott.⁶ Mindez előfeltételezte azt a felismerést, hogy „énünk tartalma” történelmileg jött létre – azaz keletkezett és közvetítődött. Droysen szerint ebben a folyamatban teremti meg az emlékezés a „közvetítés közismert tényét”. Ez a felfogás nem is áll olyan távol a „tapasztalásnak” mint a benyomások és az élmények pszichikai és kognitív feldolgozásának mai fogalomkörétől.⁷ Annyi biztos, hogy az „emlékezés – feldolgozás – értelmezés – megértés” látszólag oly modern fogalmi négyese mélyen a 19. századi historizmusban gyökerezik.

Max Weber ennek a közvetítésnek a keretei közt – a mindenkori jelen valóságából és annak tudományos képviselőiből kiindulva – fejtette ki a kutatók érdekltségének és értékfelfogásainak az elméletét.⁸ Ennek nyomán vált az önreflexió, a tudománynak és képviselőinek a kritikája és „avulása” a „kultúratudományos megismerés” lényegi alkotórészévé, s egyáltalán mindennemű tudományos kutatás mint folyamat kikerülhetetlen elemévé. Ezáltal került a történészek szocializációjának a története is – sajátos, időben kötött mintáikkal, értékfelfogásaikkal és érdeklődéseikkel-érdekltségeikkel – a tudománykritika látókörébe. Ehhez is már Droysen készítette elő a terepet. Szerinte az ember „a mindenestül keletkezett létbe születik bele, népének, nyelvének, vallásának, államának, azok eleve kész regisztereinek és jelrendszereinek történelmi adottságai közé, ezekben zajlik a megértés, a gondolkodás és a beszéd”.⁹

A történelmi iskolák abbéli reménye, hogy a múltat képesek lesznek megérteni, legalábbis bizonyos fokú egyetértést feltételez az egykori nézetekkel, elsősorban a nemzeti gondolkodásban, az antropológiai állandók mindig tartó hatásának el-

3 Személyiség és történelem kérdéséről lásd Bosch didaktikus jellegű összefoglalóját (1977).

4 Vö. mindenekelőtt Droysen 1972 és 1974, valamint Spet 1993. Egyes kiadók is érdemeket szereztek a „történelmi személyiségek” témájában, például jelentős életrajzi archívumokat hozott létre Németországban főként a Saur Verlag (Fabian 1986, Gorzny 1997).

5 Droysen számára a „valódi tudományt”, a historiográfia tudományosságát is az „empíria” fémjelzi. Vö. ehhez Steinbach 1995, Rösen 1993.

6 Droysen 1974: 22.

7 Steinbach 1995: 96.

8 Weber 1982 és 1996.

9 Droysen 1974: 15.

képzelését illetően stb. – így hangzott a századfordulón megerősödő kritika. Ernst Troeltsch¹⁰ elsősorban amiatt bírálta a historizmust, hogy nem vette számításba a megelőző évtizedek identitás- és értékvesztési tendenciáit. Ezen a ponton támadt a későbbi kritika is. Wehler például a „történelemről és a pszichoanalízisről” szóló munkájában¹¹ azt írta, hogy éppen a historizmus becsülte alá a viselkedésmódoknak és az emberi gondolkodás kategóriáinak a történeti voltát.¹²

Mindenesetre a historizmusban megszületett és azután más hermeneutikai iskolák által¹³ továbbfejlesztett megértésfogalom pszichológiai eszközök használatát kívánta meg a történetírásban. Wilhelm Dilthey e téren már igen korán döntő lépéseket tett, és a megértés fogalmát (valamint az „élmény” fogalmát) a történeti tudományokból kiindulva a szellemtudományok, főként a pszichológia általános módszerévé fejlesztette – a természettudományos módszerek itteni meghonosítására irányuló kísérletekkel szemben.¹⁴ A történettudomány és a pszichológia, a társadalom és az egyén viszonyát, azok mindenkori fejlődésére tekintettel, a korai pszichoanalitikusok is tárgyalták, mint például maga Freud és – másképpen – Jung, vagy akár Alfred Adler.¹⁵

Elsősorban a történeti fejlődés egy új eleme volt az, ami kikényszerítette a megértésfogalom átalakulását, s végül történetírás és pszichológia viszonyának megváltozását: nevezetesen az egyre növekvő artikulációs képesség nemcsak a „nagy személyiségek”, hanem a népesség egész csoportjai, illetve tömegmozgalmak és pártok részéről. A „tömegjelenségek”, a nagyszabású társadalmi és politikai mozgalmak olyan erőket

10 Troeltsch 1977.

11 Wehler 1974.

12 Wehler 1974: 11. A megértés fogalmáról Wehler a következőket írja (1974: 9): „A »megértés« az intuíció arisztotelészi kategóriájából származik, első ízben a teológiai hermeneutika körében tematizálódott rendszerező jelleggel – gondoljunk Schleiermacher értelmezési elméletére –, a későbbiekben pedig többnyire összekapcsolódott a nehezen magyarázható beleérzőképességgel. Eszerint leginkább bizonyos érzékenységek és az emberi érettség folyamányáról van szó, amely ráadásul Németországban egyre erősebb kritikának kitett hallgatólagos előfeltevéseken nyugodott; ezek közül itt csak néhányat említünk: ha Johann Gustav Droysen, aki alighanem a legélesebb analitikus ésszel töprengett el a »kutató megértés« historista alap gondolatának problémáin, arra a megállapításra juthatott, hogy »mindabban, ami az emberi szellemet mozgatja és érzéki kifejeződést nyert, nincs semmi, [...] amit ne lehetne megérteni«, akkor ezt az állítását ma többek között a historizmus derülőt, viszonylag statikus antropológiája kifejeződéseként értékelhetjük.”

13 A hermeneutikai módszerek körüli újabb vitákról lásd többek között az alábbi munkákat: Albert 1994, Berg 1997, Bühl 1972 (Simmel-tanulmányokkal), Dreyfuss és Rabinow 1994 (Foucault-val), Gadamer 1993, Heinze-Prause 1996, Hitzler és Honer 1997, Huschke-Rhein 1993, Oevermann, Allert, Konau és Krambeck 1979, Pöggeler 1972 (Dilthey-tanulmányokkal), Seiffert 1992, Soeffner 1979 és 1984, Spies 1992, Sutter 1997, Teichert 1991.

14 Vö. főként Wilhelm Dilthey 1979, 1900, 1991. Lásd ehhez Steinbach 1995. Ebben az összefüggésben a Georg Simmel által kijelölt hangsúlyok is nagy jelentőséggel bírnak (1907, 1998).

15 Gondoljunk csak Freud némelyik munkájára, pl. *Tömegpszichológia és Én-analízis* (1984), vagy ugyancsak tőle a *Rossz közérzet a kultúrában* (1974). A halálöszton idevágó freudi elméletével kapcsolatban, amely lényegében az első világháború tapasztalatainak köszönhető, lásd többek között Schmidt-Heelerau 1995, vagy Eissler 1992. Még Alfred Adler individuálpszichológiája sem korlátozódott szűken az egyénre mint különálló-elszigetelt szubjektumra (Ansbacher és Ansbacher 1995). Carl Gustav Jung a maga kollektív (arche-)típusaival és mítoszaival, vallásról írott munkáival és civilizációelméleti fejtegetéseivel más úton járt (1980, 1989, 1996). Vö. Goux: 1975.

bontakoztattak ki, amelyek megkérdőjelezték teoretikus és empirikus visszavezethetőségüket objektív mozgásokra és meghatározó személyiségekre.¹⁶

Ehhez járult továbbá az is, hogy a 19. század második fele óta Európában a történeti leírások nem korlátozódtak egyetemi oktatókra és akadémiai előadótermekre. Az írástudatlanságból való kiemelkedés nyomán egyre növekvő közönség igényelte a történelem népszerűsítő bemutatását múzeumokban és kiállításokon, mégpedig olyan témák szerint, amelyek nem korlátozódtak a központi államapparátus hagyományaira, hanem felölelték a „népi kultúrát”, az „erkölcsi hagyományokat és a szokásokat”, a lakás- és életformákat, a munkamódszereket és -eszközöket is stb. Az ekkoriban készült történelemképek széleskörű, leginkább nemzeti befogadásra és azonosulásra voltak alkalmasak. S fordítva, a tömegközönség a történelem olyan megjelenítési módjait követelte, amelyek összhangban voltak szükségleteivel, ízlésével és műveltségi helyzetével. Hogy milyen sokáig képesek megőrizni jelentőségüket az ilyen népszerű modellek, azt jól mutatja például a milliós közönséget¹⁷ vonzó világkiállítások 19. századi felvirágzása, majd a világszerte nézők tömegeit megnyerő képes médiumok rohamosan növekvő jelentősége a 20. század második felében.

A politikai történetírás dominanciájával, illetve a hatalmi apparátusok ilyen megközelítésével és a közigazgatás archiváló hagyományozásával szembefordulva, a 20. század küszöbén Európa-szerte különféle történeti iskolák körében fogalmazódott meg egyfajta „integratív kultúra-, társadalom- és mentalitástörténet” követelése. Németországban ez elsősorban Karl Lamprecht nevéhez fűződik,¹⁸ aki a politika- és eszmetörténettel folytatott vitájában (ún. „Lamprecht-vita”) olyan „kultúra-történetet” szorgalmazott, amelyet végső soron úgy fogott fel, mint „a lélek történetét az adott társadalom nemzedéki fordulatai sodrában”.¹⁹ Lamprecht hazai fogadtatásához képest lényegesen sikeresebbek voltak Franciaországban azok a történészek és társadalomtudósok, akik a *Revue de Synthèse historique* és főként az *Annales* folyóiratok körül csoportosultak.²⁰

16 Legnagyobb ismertségre LeBon *A tömegek lélektana* című munkája tett szert, amely először 1889-ben jelent meg Párizsban. Rengeteg német olvasóra talált Ortega Y Gasset történelemfilozófiai műve, *A tömegek lázadása*. Lásd még Stielertől *Person und Masse*, melynek jellemző alcíme így hangzik: „Vizsgálódások egy tömegpszichológia megalapozásához” (1929), vagy Baschwitz 1938, Reiwald 1946 és Värting 1928. Lásd még Hofstätter 1975 és Möde 1920.

17 Alice Plato (2001) e fejlődés okai között – a tömegközönség jelentőségén kívül – a történettudomány etnológiai és antropológiai „kerülőútjait” is megemlíti.

18 Karl (Gottfried) Lamprecht egyike volt a legelső történészeknek, akik a történettudományban szisztematikus elméletet dolgoztak ki pszichológiai tényezőkről, s jelentősen hozzájárult a kultúrtörténeti iskolához, különösképpen fő művével, a *Deutsche Geschichte* című munkával (1891–1901) – írja az *Encyclopaedia Britannica* 2003.

19 Lamprecht 1900.

20 A filozófus Henri Berr 1900-ban alapította a *Revue de Synthèse historique* című folyóiratot. Ennek deklarált célja: a történelmet átvezetni a „metafizikai” stádiumból a tudományosba, a különféle speciális területeket összehangolni, s végezetül a fejlődés csúcspontjaként – Lamprechthez hasonlóan – ki dolgozni egyfajta történeti szociálpszichológiát. Mind a franciaországi politikai történetírás, mind a *Revue* szellemiségével szemben alapította meg Lucien Febvre és Marc Bloch 1929-ben az *Annales d'histoire économique et sociale* című folyóiratot, amely egyfajta integratív kultúra-, társadalom- és gazdaságtörténet jelszavát írta zászlajára. A lapon Lucien Febvre 1910-től dolgozott, majd nem sokkal később Marc Bloch is bekapcsolódott a munkába. (Vö. Marc Bloch, Ferdinand Braudel, Lucien Febvre 1977; benne Claudia Honegger informatív előszavát, ezenkívül Iggers 1971).

A 20. század eleje óta jelentkező ifjúsági mozgalmak, akárcsak egyáltalán „az” ifjúság mint nemzedék, ezekben a tudományokban felkeltették a nemzedéki kérdésfelvetések jelentőségének a tudatát. Ez a megközelítés azután részletkutatások egész sorában csapódott le, de még elméleti fejtegetésekben is megjelent, meghatározó – családilag, csoportosan és nemzedékileg szerzett, illetve fordítva, ily módon generált – tapasztalatok kialakulása kapcsán. Karl Mannheim munkája a nemzedéki összefüggések vagy nemzedékek kialakulásáról máig komoly hatást gyakorol a történetírásra, a társadalom- és a kultúratudományra.²¹ A nemzedéki konfliktusokban bővelkedő és ezeket politikailag is kiaknázó²² 20. század megmutatta, milyen fontossá vált a történelemben a „nemzedékek egymásra rétegződésre”. Manapság a nemzedéki szempontú kérdésfelvetések, elméletek és empirikus vizsgálatok reneszánszáról beszélhetünk.²³

A faszizmus és a német nemzetiszocializmus fenyegetései a tömegjelenségek további vizsgálatait váltották ki, mind történészek és pszichológusok, mind pedig szociológusok és politikatudósok részéről. A „faszizmus tömegpszichológiája”²⁴ nemcsak az egyetemeket foglalkoztatta, hanem a politikai pártokat is, különösképp a munkásmozgalom köreiben. A húszas években még a kommunizmussal rokonszenvező politikai folyóiratokban is élénk vita folyt marxizmus és pszichoanalízis viszonyáról, s e vitákban még az egyik pártvezető is részt vett.²⁵ Más korabeli és későbbi vitákban is, amelyek a „Marx és Freud” témáról folytak, többnyire történelem és pszichológia, illetve pszichoanalízis viszonya állt a középpontban.²⁶

A faszizmus elemzése egy további kutatási irányt is életre hívott, amely tudományközi módon szociológia és pszichológia, illetve pszichoanalízis határterületei felé fordult: vizsgálatok születtek a politikai tudatról,²⁷ politikai magatartásokról, előítéletekről, például a rasszizmusról, az antiszemitizmusról és a karaktertípusok-

21 Mannheim 1964.

22 Gondoljunk csak – a „bündische Jugend nemzedékén” kívül – a „Hitlerjugend-nemzedékre” (Plato 1995a) vagy a „68-as nemzedékre”, amelyek nemcsak a tudományban, hanem a tömegmédiában is önálló fogalmakként nyertek jelentőséget. Lásd Baacke 1998 és a háború utáni korszakra vonatkozóan többek között Kersting 1998, Kenkmann 1996, Mähler és Stephan 1996. [Bündische Jugend: Az 1920-as évek weimari köztársaságában tömegesen alakult ifjúsági szervezetek összefoglaló neve; 1947 után Freideutscher Kreis néven alakult újjá.]

23 Lásd többek között a *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert* című gyűjteményes kötetet, szerk. Reulecke 2003, vagy Beyer 1997, Becker 1997, Deppe 1982, Ehrenberg 1912, Gillis, Herrmann és Roth 1985, Jaide 1988, Mansel, Rosenthal és Tölke 1997, Mead 1972, Schulz és Grebner 2003, Reulecke 1997, Welzer, Montau és Plaß 1997, Stikrud 1994, Schneider 1997, Bude 1987. Az általánosságban a „nemzedéki rétegződés”-hez sorolt tényezők közül szeretném kiemelni a történelem utólagos feldolgozását mint nemzedékképző elemet, vö. Plato 2004.

24 Legismertebb Wilhelm Reich ugyanilyen című munkája (1974). Különös jelentőségre tettek szert a Frankfurter Iskola munkái. Vö. Hügli és Lübcke 1992. Általában a tudományról a nemzetiszocializmus idején lásd többek között Lepenies 1986.

25 Például August Thalheimer (KPD), „Unter dem Banner des Marxismus” (1926).

26 Vö. többek között Bernfeld 1971, Wyss 1969, Wieser 1981, Fromm 1985, Lepenies és Nolte 1971.

27 Erich Fromm szociálpszichológiai vizsgálatai munkásokról és alkalmazottakról a weimari köztársaság végén (1980). Lásd általában a politikai tudatról v. Borries, Rösen és társai 1994.

ról,²⁸ vagy akár a társadalmi karakterekről.²⁹ Különös befolyást élveztek e téren a Frankfurter Iskola képviselői, akik közül a legtöbben fel voltak vértézve történelmi, szociológiai, pszichológiai vagy pszichoanalitikai eszközökkel. Iránymutatónak számított Adorno és társai (emigrációbeli)³⁰ vizsgálata a tekintélyelvű személyiségről,³¹ jöllehet ezt a munkát Adorno később „relativizálta”. A mű ellentmondásos fogadtatásban részesült, az Egyesült Államokban rendkívül heves bírálatok is érték, elsősorban azért, mert az autoritárius karaktert mint a szélsőségesen konzervatív, sőt fasiszta mozgalmak előfeltételét Németországon és Olaszországon kívül másutt is „tetten érték”, illetve vizsgálták.

A húszas években ért tetőpontjára egy történészektől pszichológusokhoz intézett alapkérdés vitája, amely az emlékezet és az emlékezés problémáját firtatta. A vita egyszerre forgott egyének és csoportok – vagy akár egész nemzetek – emlékezete körül; nyilvánvalóvá vált ugyanis a kollektív emlékezés és a nemzeti mítoszok jelentősége a politika, illetve a politikai instrumentalizálhatóság szempontjából. Az egyéni és kollektív emlékezetről szóló legbefolyásosabb művek egyike – nevezetesen Maurice Halbwachs munkája³² az emlékezet társadalmi feltételeiről – éppen ezekben az években született. Az emlékezettel kapcsolatos kérdések³³ a történettudományban nem voltak újkeletűek, és eleinte gyanúsak sem. A történetírás éppen az első időkben tisztában volt azzal, hogy a történelemnek igenis köze van az emlékezéshez és az emlékezethez, hogy az emlékezés teremtő aktus, és hogy az elmúltak (írásos vagy retorikai) felelevenítése „gyakorlást, intuíciót és tapasztalatot” követel. Az emlékezetet – egy a Kr. e. I. század *Ad Herennium*ából vett idézet nyomán – „a kitalált dolgok kincseskamrájának” (!) nevezték.³⁴ Sőt, nem is a történeti iskolák használták első ízben életrajzokat és visszaemlékezéseket történeti forrásként. Közismert példával szolgált erre a modern francia történetírás egyik atyja, a kortárs tanúkat faggató Jules Michelet, aki egyetemes történetírás céljából személyes beszámolókhöz folyamodott forrás gyanánt: „az aggok elbeszéléseihez” nyúlt, ahogy ő maga fogalmaz *A francia forradalom története* előszavában.³⁵

Az egyéni („pszichológiai”) és a személyfeletti („történelmi-politikai-társadalmi”) szférák éles elkülönítése mindenesetre egyre inkább megkérdőjeleződött. Az egyének viselkedése kollektív keretek közt zajlik, a kollektívumok pedig szemlátomást egyéni mintákat követnek, amelyek „nem egyidejű” módon kísérik a szigorúan vett politikát, például előzetes egyéni vagy nemzedéki tapasztalatok függvé-

28 Horkheimer 1963 az előítéletről. Vö. még Cramer 1979, Möding és Plato 1986, 1989, vagy Ivonne Schütze 1997.

29 Például Erich Fromm tanulmányai a társadalomkarakteréről (1981).

30 Az emigrációbeli német történészekről ma is olvasásra érdemes Iggers 1974.

31 Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson és Sanford 1950; általában Horkheimer és Adorno 1996, Adorno 1997.

32 Halbwachs 1966.

33 Lásd ehhez még Nora 1990, Platt és Dabag 1995.

34 Francis Yates nyomán 1966: 5.

35 Michelet 1848.

nyében.³⁶ Egyéni, nemi vagy rétegspecifikus meghatározottságaik folytán sokszor a történészek sem tudták elkerülni a problémák ilyen jellegű felvetését – s ez magára a történetírára is rányomta a bélyegét.

Azt lehetett volna várni, hogy a „szubjektivitás” mint a történetírás tárgya éppen Németországban fogja erőteljesen foglalkoztatni a történészcehet, mégpedig a két világháború s főként a nemzetiszocializmus bünei után, a háborús tapasztalatok és a „náciatlanítás”, majd később a „desztalinizáció” újratájékoztatói kényszereiből fakadóan, a mindezzel együtt járó önéletrajzi legitimációs és íráskényszer hatására. Ez azonban csak részben történt így, jóllehet a gyakori politikai rendszerváltások következtében a történelmet többször is újraírták, újraértékeltek vagy újratálatlalták. Épp ezért e probléma kapcsán is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a történészek történelmi meghatározottsága (vagy nemzedéki hovatartozása) nem álcázza-e „objektív”-nek az ő történelmileg kötött tapasztalataikat, megközelítési és gondolkodási mintáikat – ahelyett, hogy történeti kutatás tárgyává tennék ezeket. Arról van-e szó, hogy mi csupán „rekonstruáljuk” a történelmet – ahogy Lucien Febvre már 1923-ban kérdezte³⁷ –, vagy egyenesen mi konstruáljuk azt (lásd alább), vagyis a történészek, mégpedig saját történeti vonatkoztatási rendszereink jegyében? Az *Annales-iskola* egyik alapítója, Marc Bloch, aki maga is a megértésre törekvő kísérletek egyik nagy alakja volt, arra intett, hogy „az ember úgyszólván oltsa ki saját énjét”, ha idegen tudatba akar behatolni.³⁸ A háború utáni német akadémiai nemzedékek soraiban bizonyára kevesen akadtak, akik el óhajtottak volna mélyedni szüleik nemzedékének idegen tudatában. Ezen a ponton a történeti megértés egy további alapvető problémája merül fel: a saját én kioltása szinte lehetetlen, ha ugyanakkor az emlékezés, az emlékezet és a történetírás „kreatív teremtő aktusát” feltételezzük. E téren ellentmondások feszülnek emlékezés, megértés és rekonstrukció között, és ezeket az ellentmondásokat minden történeti vizsgálatnak figyelembe kell vennie – különösen akkor, ha önmagunk „kioltása” nemzedéki elfogultsággal párosul.

Mesék, irodalmi művek, nemzeti mítoszok szolgáltatják a maguk sajátos nyelvi és elbeszélői formáikkal az öntőformákat az emlékezés és annak elbeszélte vagy írásban rögzített közvetítése számára.³⁹ A német történelem is példák tömkelegét kínálja arra, milyen jelentős a szerepe a kollektív-nemzeti mítoszok teremtésének és a mítoszok politikai-társadalmi mozgalmakban való tömeghatékony tállálásának. Gondoljunk csak a „hátbadöfés legendájára” és sokak abbéli meggyőződésére, hogy a németek a húszas–harmincas években a versailles-i szerződés folytán nemzetközi elnyomás „áldozatai” voltak. Mint minden más országban, a hősi és az áldozati mítoszok nálunk is könnyen feleleveníthetőnek bizonyulnak a nemzeti történetkincsből – ellentétben azokkal a szenvedésekkel, amelyeket saját „hőstetteink” mértek

36 Különös befolyásra tettek szert Ernst Bloch leírásai a *Korunk örökségében*, például az egyidejű dolgok nem egyidejűségéről szóló fejezetben.

37 Lásd Honegger 1977: 8.

38 Bloch 1992.

39 Vö. Fromm 1984, az újabb diskurzusról elsősorban Lehmann 1978, 1983, az itt bemutatott összefüggésről Straub 1989.

más nemzetekre és nemzetiségekre. Az 1945 utáni német történelem tele van az észlelés ilyen korlátaival: az európai zsidókat sújtó holocaust a németek többsége szemében sokáig jóformán az ellenséges háborús propaganda folytatásának tűnt. Csaknem egy teljes nemzedékre volt szükség, hogy a nyilvánosság ismereteket szerezzen a vézskorszakról, vagy éppen a cigányok, a kényszermunkások vagy a hadifoglyok németországi sorsáról; ami aztán súlyos szemrehányásokat váltott ki az idősebb nemzedékekkel szemben bűneik és elfojtásaik miatt. A „vétkéről”, az „elfojtásokról” és az „elhárításokról” folytatott megannyi vitában különösen érzékletessé válik a pszichológiához, illetve a pszichoanalízishez való közelség, hiszen ezek a fogalmak eredendően a pszichoanalitika kategóriakészletéből valók.⁴⁰

Vagy vegyünk egy másik példát. Amit az oroszok kíméletlen német előrenyomulásnak érzektek, az a német háborús elbeszélésekben „bizonyítékként”, sőt „hőstettként” tűnt fel. Fordítva, a háborúban részt vett oroszok számára a „nagy honvédő háborúnak” és áldozatainak még akkor is az antifasizmus kölcsönöz szent és sérthetetlen értelmet, amikor a Vörös Hadsereg lengyelek és más nemzetek ellen elkövetett rémtetteiről van szó. Vagy pontosabban: a szovjet előrenyomulásnak ezek az aspektusai háttérbe szorultak, és csak ritkán épültek be a szovjet – hát még az orosz háborús elbeszélésekbe.

Szovjet hadifogságról szóló német szenvedéstörténet rengeteg van, miközben a német hadifogságot megjárt szovjet katonákról, s főként a fogságban elpusztultak irdatlan tömegeiről alig lehetett tudni,⁴¹ tudományos bizonyítékok pedig csak később kerültek elő. Hasonló volt a helyzet a kényszermunkások számát illetően,⁴² ezért aztán a háború utáni időkben nem ok nélkül merültek fel pszichoanalitikai kategóriák – elsősorban az „elfojtás” – nemcsak egyének, hanem a társadalom széles körei kapcsán is.

A KZ-fogságban elszenedett traumák külön traumakutatást hívtak életre, s ennek módszereit a háborús következmények, a genocídiumok és a kínzások vizsgálataiba is bevonták. A traumakutatás – kézenfekvő módon – pszichológiai, pszichoanalitikai elméleteket is igénybe vett.⁴³

A „kollektív mentalitások”, az emlékezés és a „kollektív emlékezet”,⁴⁴ a mítoszok, az áldozati történetek és a hősi elbeszélések tehát társadalmi jelentőségüket te-

40 Az a könyv, amely ilyesféle elméletekkel a kor elevenébe talált, pszichoanalitikusok műve volt, nevezetesen Mitscherlichék munkája a gyászra való képtelenségről (Mitscherlich és Mitscherlich 1967). A jelenlegi vitáról lásd a *Psyche* című folyóirat 57/9–10. füzetét, továbbá Syring 1988.

41 A legtöbb német nem is tudta, hogy az 5,7 millió szovjet hadifogolyból a háború végéig 3,3 millió német fogságban pusztult el (Streit 1978 bevezetője, továbbá Keller és Otto 1998).

42 Dokumentált becslések 12 millió kényszermunkást feltételeznek; még a háború végén is kb. 10 millió egykori kényszermunkás volt Németországban (Herbert 1985, Spoerer 2001).

43 Egy „International Study Group for Trauma, Violence and Genocide” nevű kutatócsoport például, a Hamburgi Társadalomkutatási Intézethez csatlakozva, olyan archívumokkal működött együtt, amelyek Jeruzsálemben és a Harvard Egyetemen a holocaust túlélőitől származó vallomásokat gyűjtene. Túlnyomórészt a német koncentrációs táborokban átélt traumákat kutatják (pl. Gässler 1993, Boll 1997), de bevonják a vizsgálatba az örmények elleni genocídiumot és az ottani túlélők traumatikus tapasztalatait is (Abels 1991, Dabag és Platt 1993).

44 E témák jelentőségét és összefüggéseit mutatja például a Suhrkamp kiadó „Emlékezés, történelem és identitás” című sorozata, továbbá Haverkamp és Lachmann 1991.

kintve pszichológiai következményeket hordoznak, s alapvetően hozzátartoznak ahhoz a történelemszemlélethez, amely mentalitás- és tapasztalattörténetként⁴⁵ Németországban csak a legutóbbi időben tudott gyökeret verni. Míg más országokban, főleg Franciaországban és az angolszász országokban a harmincas években és a háború után a mentalitástörténeti vagy a mikrotörténeti vizsgálódások elnyerték helyüket a történetírásban, a háború utáni Németországban más volt a helyzet. Keleten a dogmatizált marxizmus eleve tiltott minden „szubjektivizmust”, nyugaton pedig eleinte – a nemzetiszocializmus kutatásában is, sőt kiváltképp abban – a politikátörténet volt az uralkodó megközelítés, ebben pedig a mentalitások nem igen kaptak szerepet. Ugyanakkor a „folyamatosság fő tényezőjének” – állapítja meg Lutz Niethammer⁴⁶ – 1945 után „a nép” számított, a maga előzetes tapasztalataival. A történettudomány fő vonulata számára az egyes egyének a nemzetiszocializmusba és a későbbi öngazolási kísérletekbe való belegabalyodottságuk miatt gyanússá váltak, míg a dokumentumok és más írásos beszámolók iránt kisebb volt a bizalmatlanság. A „néma többség”, de akár a nemzetiszocializmust hordozó elitek⁴⁷ nagy részének tapasztalatai nem kaptak figyelmet, vagy a nemzetiszocializmus eljelentéktelenítése miatt részesültek elmarasztalásban. A tapasztalattörténeti kutatások azonban éppen a nemzetiszocializmus vonzerejének, „társadalmi összetartóerejének” az elemeit is fontosnak tartották, így törekedve működésének és hatékonyságának mélyebb megismerésére. Ily módon igyekeztek például különbséget tenni azok között, akik a történetekért felelősséget viseltek, és azok között, akik a politika tehetetlen tárgyivá váltak vagy a kor hullámain evickéltek, de ilyen mérvű felelősséget nem viseltek.

Éppen a nemzetiszocializmussal kapcsolatos kutatások törték meg a hatvanas évektől kezdve a politikátörténet túlsúlyát, eleinte társadalom-, ideológia- és kultúratörténeti tanulmányok,⁴⁸ végül tapasztalat- vagy mentalitástörténeti vizsgálódások formájában.⁴⁹ Ezek a kutatások az érintett eliteket és azok fő alakjait, az áldozatokat és az ellenállási mozgalom tagjait vizsgálták; ezt egészítették ki a nyolcvanas évek elejétől a nemzetiszocializmus tapasztalataival, a lakosság különféle csoportjaira gyakorolt vonzerejével kapcsolatos kutatások,⁵⁰ végül a tettesnek tartott személyekre, továbbá az áldozatok és a tettesek gyerekeire és unokáira irányuló vizsgálódások.⁵¹

45 Plato 1992, 1998a.

46 Niethammer 1983a.

47 Zapf 1965.

48 Vö. mindenekelőtt Wehler idevágó munkáit (1976 és 1998), vagy Ernst Nolte korai vizsgálódásait (1967 és 1968) a fasiszta mozgalmakról és azok ideológiáiról, vagy a fasiszmus elméleteiről.

49 Vö. többek között Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Leh 1997, 1998, Lehmann 1978, 1983, Möding 1985, Niethammer 1980, 1983a, 1983b, 1990, Plato 1984, 1995a, 1998a, 1998b, Plato és Leh 1997, Rosenthal 1993, 1994, 1995a, 1995b, 1997, Schröder 1992, Wierling és Brüggemeier 1986, Zimmermann 1989, 1991, 1993 munkáit.

50 Például Hartewig 1993, Möding 1985, Niethammer 1983a, 1983b, Niethammer és Plato 1985 és Plato 2002.

51 A „tettes-vizsgálatok” mintapéldájává vált Ulrich Werbert (1996) munkája a vezető „SS-technikratákról”. A gyerekekről lásd többek között Universität Wuppertal 1988, Rosenthal 1997; legújabban Wildt 2002.

Németország újraegyesítését követően robbanásszerűen megszapordott a tapasztalattörténeti és életrajzi irodalom. Erőteljesen kezelésbe vettek minden olyan kérdést, amely az egyéni és a kollektív emlékezésre, az identitásra, az emlékezés különféle kultúráira, a politikai rendszereknek az életre és az egyéni és csoportos tudatra gyakorolt hatására vonatkozik, felvetették a személyes viselkedés emlékeinek és igazolásának problémáit diktatúrában és demokráciában stb.⁵²

Valamennyi példa azt mutatja, hogy Németországban nem egykönnyen beszélhetünk egységes kollektív emlékezésről vagy kollektív emlékezetről – túlságosan szembetűnőek a más-más emlékezési kultúrájú különböző kollektívumok közti ellentmondások. A legnyilvánvalóbbak azok az ellentétek, amelyek a két háború utáni két – a keleti és a nyugati – Németország államilag támogatott, hivatalos emlékezéskínálatai között mutatkoztak, vagy éppen különféle csoportosulásoknak, mozgalmaknak, pártoknak a nemzetiszocializmus bűneihez való viszonyai között, illetve az 1945 utáni menekülési és kitelepítési hullámokra való visszaemlékezései között feszülnek – hogy az évtizedeken át vitatott legjelentősebb kérdések közül csak kettőt említsünk. Mindaddig, amíg nem jut korszakosan érvényre egyetlen szemlélet, egyetlen kollektív emlékezési és megemlékezési kultúra, érdemesnek tűnik Németország kapcsán szétszabdalt emlékezési kultúráról és meghasonlott kollektív emlékezetről beszélni.⁵³

Aleida Assmann következetesen járt el, amikor különbséget tett „kulturális emlékezet” – „korszakokat átfogó emlékezet, amelyet normatív szövegek támasztanak alá” – és „kommunikatív emlékezet” között, mely utóbbit szerinte „a szóban hagyományozott emlékek rendszerint [mindössze – A. v. P.] három nemzedéket összefűző emlékezeteként” jellemezhetjük.⁵⁴

A kulturális és a kollektív emlékezet megkülönböztetésének kérdéséhez kapcsolódik a jelenkortörténet és a történelem közötti átmenet problémája: az átmenet a tapasztalatokkal átitatott közelmúltból, amelyben emlékek, öngazolások, elismerésért vívott harcok, morális érintettségek és vádaskodások is szerepet játszanak, a tiszta múltba, amelyről már csak akták és emlékiratok szólnak.⁵⁵ Ez a váltás más-ként is festhetne, mint ahogy Koselleck elképzel, ha ugyanis magukat az átmeneteket az eddigieknél erőteljesebben tennénk történeti vizsgálódások tárgyává, s ha eközben az adott nemzedék vagy korszak tapasztalási dimenziója nem illanna el a történetírásból a kortanúk kihalásával. Ahhoz pedig, hogy ez ne történjék meg, egy olyan „tapasztalattörténet” vagy mentalitástörténet, amely kiterjed a szubjektív dimenzióra és annak forrásaira, igenis hozzájárulhat.⁵⁶

52 A bőséges irodalomból csupán néhány példa: Domansky 1992, 1993, 1997, Kocka 1995, 1998, Kocka és Mayntz 1998, Niethammer 1990, Niethammer, Plato és Wierling 1991, Hoffmann és Rink 1993, Plato 1991, 1995b, Vester 1995, v. Wensierski 1993, 1994. A BIOS című folyóirat több ízben is közölt tanulmányokat az egyesítés utáni fejlődés különféle problémáiról, így például Wensierskiét (1993) a Stasiról, Simonét (1993) a pszichoterapeutákról és Bois-Reymondét (1993) a gyerekkorról.

53 Ehhez és a következőkhöz lásd Plato 1998a. Vö. még Rüsen és Straub 1998, v. Borries és társai 1994.

54 Assmann 1999: 13.

55 Koselleck 1994 nyomán.

56 Vö. mindenekelőtt Aleida Assmann 1999, Aleida Assmann és Heidrun Friese 1998, Jan Assmann 1991.

Történettudomány és pszichológia viszonyában sajátos problémát jelentett a „történeti életrajzírás”, amely német földön a 18. században született meg, és amely a historizmus óta – legalábbis ideiglenesen – a történettudományhoz tartozott. Ez a probléma vált a műfaj sajátos teljesítményeiről folytatott viták kristályosodási pontjává, miközben a biográfia műfaját a történeti megértés kísérleteként, „szubjektívizmusként” vagy egyenesen „a történetírás körébe tartozó szépirodalomként” fogták fel. Dilthey védelmébe vette a történeti életrajzírást: a biográfia – írta már 1883-ban – „a fundamentális történeti tény tisztán, egészen a maga valóságában jeleníti meg”.⁵⁷ A történeti biográfia körül zajló németországi viták a húszas években értek tetőpontjukra.⁵⁸

Az utóbbi évtizedekben mindenekelőtt a szociológiában, a történettudományban és a pedagógiában gyökeret vert egy új tudományág, nevezetesen az életrajz- és – ettől elkülönülve – a biográfiakutatás; utóbbi nem annyira egyes biográfiák vagy autobiográfiák körül forog, hanem a biográfiákkal és életpályákkal való foglalatosságok különféle formáit tárgyalja. A német szociológiai és pedagógiai társaság keretei közt is megalakultak azok a szekciók, amelyek ilyen megközelítésekkel dolgoznak; ezen a téren rengeteg munka is született.⁵⁹

A tapasztalat- és élettörténeti megközelítés Németországban az utóbbi évtizedekben komoly lendületet kapott egyetemen kívüli forrásokból: a „szövetségi elnök díjával jutalmazott német történelmi diákversenyből”,⁶⁰ szakszervezeti csoportoktól,⁶¹ a nőkutatásból,⁶² az író Walter Kempowskitól, aki külön archívumot létesített publikálatlan biográfiák számára, különféle történészműhelyektől, emlékhelyektől és önkormányzatoktól, amelyek a megfelelő évfordulók alkalmából kommunális kutatásokat vagy kiállításokat szerveztek – többnyire a „nemzetiszocializmus alatti ellenállás és üldöztetés” témakörében. Ma már alig van olyan témája a 20. századnak, beleértve a háború utáni időszakot is, amelyet ne dolgoztak volna fel tapasztalattörténeti perspektívából. Ezek a kezdeményezések olyan pszichológiai területeket és megközelítéseket is felhasználnak, amelyek a tapasztalás fogalmát nemspecifikus, társadalmi vagy nemzedéki szempontból igyekeznek feltárni. A munka során két veszély merült fel: egyfelől a történeti dilettantizmus veszélye, amely megfelelnek arról, hogy a szóbeli vagy a szubjektív források – akár csak az egyéb források – sajátos forráskritikát igényelnek; másfelől a hiányos pszichológiai hozzáértés a pszichológiai kategóriák történettudományi alkalmazásában. Sokszor előfordult, hogy a szerzők politikai álláspontjuk szellemében moralizáltak és ideologizáltak.

Mindezen kockázatok ellenére: a mentalitástörténeti kutatások történetének vázlatos áttekintése is mutatja, milyen messzire ágaznak a vizsgálódások. Az is kide-

57 Dilthey 1979: 72.

58 Vö. Gradmann 1990, 1993 vagy Schubert 1986, Schuchardt 1993.

59 Vö. többek között Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Fuchs 1979, 1984, Heinritz 1988a, 1988b, Hoerning 1995, Kohli és Robert 1984, Ohly és Legnaro 1987, Krüger és Marotzki 1996, Rosenthal 1995a, Fritz Schütze 1976, 1984, 1987, 1989, Behrens-Cobet 1993, valamint Blossfeld és Huinink 2001, az életrajzelemzések inkább kvantitatív megközelítésű iskolája képviselőjében.

60 Siegfried 1995, Dittmer és Siegfried 1996, 1997.

61 Scharer 1988.

62 Ehhez az összefüggéshez lásd többek között Meyer és Schulze 1989, Dörr 1998.

rül, hogy igencsak szükséges, izgalmas és termékeny lenne a történetírás és a pszichológia együttműködése, mégpedig nem csupán olyan történészek számára, akik életrajzokkal, mentalitásokkal vagy a kollektív emlékezéssel és általában a szubjektív emlékezés dokumentumaival foglalkoznak.⁶³ E területeken a tudományágak közti együttműködés különösen jól megfigyelhető – és mégis, köztünk, történészek között a történettudomány említett területein ma is gyakori a szemellenzős magatartás. Legtöbbször popularizálódott és kiüresedett freudánius formulákhoz folyamodunk, és közülünk csak kevesen veszik a fáradságot, hogy elmélyedjenek a pszichológiai tudományok vizsgálódásaiban,⁶⁴ mégpedig nemcsak a pszichoanalízisben, hanem a különféle pszichológiai rész tudományokban, a szocializációs vizsgálatoktól kezdve az emlékezetkutatásig, a fejlődépszichológiától egészen a szociálpszichológiáig. A múlt rekonstrukcióit, a történetírásban zajló változásokat és a változások képviselőit elvi szempontból kellene történeti-pszichológiai kritika tárgyává tennünk, és nem csupán alkalmilag, amikor mondjuk élettörténeti kutatások a dialogikus kikerdezés módszereit veszik igénybe.

PSZICHOANALÍZIS ÉS ORAL HISTORY

Jóllehet Freud óta pszichológiai iskolák és rész tudományok egész sora jött létre, a pszichoanalízis – mint már utaltunk rá – mindmáig jelentős szerepet tölt be a hermeneutikai módszerekkel élő történészeknél. Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy egyetlen más pszichológiai iskola sem terjedt el társadalmilag olyan népszerű formában, mint a pszichoanalízis – így volt ez a történészek körében is. A dolognak lehetnek azonban mélyebb okai is, főleg a mentalitástörténetileg tájékozódó tudósok esetében: ezek az okok a pszichoanalízis immanens történeti, de legalábbis élettörténeti megközelítésében rejlenek. Mindkettőnek – mind a pszichoanalízisnek, mind pedig a történetírás tapasztalattörténeti munkáinak – emlékekkel, az észlelés feltételeivel, a tapasztalatok raktározásával, emlékek felelevenítésével van dolga, sőt sokszor eltemetett emlékekkel és (ön)értelmezésekkel.⁶⁵

Egy teljes emberöltő telt el azóta, hogy Hans-Ulrich Wehler megjelentette a *Történelem és pszichoanalízis* című kötetet,⁶⁶ s a bevezetőben összefoglalta a hatvanas évek vitáit, amelyek során a német történetírás és a társadalomtudományok „újából

63 Ide tartoznak olyan témák, mint a szerepeknek, a nevelési stílusoknak és az értékeknek, a történelemképeknek, azok megjelenítésének, az egyetértési vagy nézeteltérési elemeknek a keletkezése és (nemzedéki) hagyományozása, vagy általában is a társadalmi előítéletek, a traumák és azok akár egyéni, akár kollektív feldolgozása, az áldozati történetek, vagy ellenkezőleg, a saját hajdani tevékenységgel és politikával kapcsolatos elhárítások, öniszólások és hasonlók.

64 Fordítva viszont, pszichoanalitikusok tollából kevés történelmi vizsgálódás született. Ezekre egy példa „Das Erbe der Napola” (Schneider, Stillke és Leineweber 1997). Lásd még Bohleber 1991, 1992.

65 Általában az oral history és annak módszere németországi fejlődéséhez: Niethammer 1980, 1985, 1994, Plato 1985, 1992, 1998a, 2000, Spuhler 1994; kritikusan: Schneider 1995, Welzer 2000; korai bibliográfiák Sygusch, Engel, Peter és Strack 1985 vagy Ohly és Legnaro 1987.

66 Wehler 1971 (az 1974-es kiadás alapján idézem). Lásd még Wehler 1972.

felfedezték” a maguk számára a pszichoanalízist. A bevezető tanulmányban Wehler a pszichoanalízis és a történettudomány közti belső hasonlóságokat hangsúlyozza:

„A pszichoanalízis maga is történeti tudomány volt, és ma is az abban az értelemben, hogy diagnózisának és terápiájának alapjait egyének élettörténetéből meríti. A történeszekben és a pszichoanalitikusokban közös, hogy valamiképpen ők maguk a megértésnek – akár egy-egy történeti individuum, akár egy-egy páciens megértésének – az instrumentumai. A pszichoanalízis megértésfogalma a legközelebbi rokonságot mutatja a historizmusnak a szándékolt cselekvés megragadására irányuló »megértésével«.”⁶⁷

Ezekben a közös vonásokban rejlik az ereje, de megítélésem szerint a problémája is a történetírásban alkalmazott pszichoanalitikai értelmezéseknek (lásd lentebb). Hasonló rokonság kimutatható lenne más pszichológiai iskolákkal is, így például a fejlődépszichológiával, a szociálpszichológiával vagy a szocializációs elméletekkel – nemcsak a pszichoanalízissel.

A „történelem és pszichoanalízis” témája ugyan sohasem tűnt el teljesen – sem Wehler publikációja előtt, sem utána – a tudományos diskurzusból, ám a pszichoanalízis hatvanas évekbeli újrafelfedezése és Wehler összefoglalója óta Németországban nemigen jelent meg fontos írás erről a kérdésről.⁶⁸ E téren is más utat járt a fejlődés Franciaországban, Angliában vagy az Egyesült Államokban, ahol már a hetvenes években két olyan folyóirat is született, amely kifejezetten a „psychohistory” kutatását írta a zászlajára, a pszichoanalitikai kategóriáknak pedig merőben más hangsúlyokat adott.⁶⁹

Feladatok

A pszichoanalízis elsősorban ott gyakorol érezhető hatást a történettudományra, ahol elméleti segítséget nyújt cselekvésünk észlelésével, tapasztalásával, feldolgozásával és elfojtásával, tudatos és tudattalan indítékaival kapcsolatban, az emlékezni akarás és tudás különböző fokozataival összhangban. A pszichoanalitikus szemében a pszichoanalízis elméleti jelentősége a történetírás szempontjából főként a tudattalan történelmi működésének vizsgálatában rejlik, egyes személyek és egész csoportok vagy társadalmak emlékezésének és cselekvési motívumainak kutatása kapcsán.

Látva a még ma is tomboló történeszi dilettantizmust a pszichoanalitikai ismeretek és eljárások terén, érdemes hangsúlyoznunk a pszichoanalitikai kérdésfeltevések és módszerek értékét a történettudomány számára a fentebb említett területeken. Már Wehler is látta, hogy a pszichoanalízis jelentősége nemcsak egyének vizsgálatában, hanem kollektív mentalitásoknak és társadalmi karaktereknek, különféle csoportok és elitek társadalmi

⁶⁷ Wehler 1974: 16.

⁶⁸ Mindazonáltal nemrég jelent meg Rüsen és Straub munkája (1998), amely bemutatja a pszichoanalízis történettudományi jelentősége körüli újabb vitákat. Az NDK-ban egyetlen olyan munka létezett, amely alapjaiban és kritikusan tárgyalta a pszichoanalízist, nevezetesen Kätzel 1987.

⁶⁹ *The Journal of Psychohistory* és *The Psychohistory Review*. Lásd ezenkívül Loewenberg 1995, 1996, vagy akár Thomas A. Kohut 1983, 1991 munkáit, amelyek explicit és programatikus módon használják ezt a fogalmat.

profiljának a kutatásában is megmutatkozik, de a biográfiában is kitűnik, bár ő nem annyira az „individualisztikus pszichoanalízisre” gondolt, hanem inkább a „történeti-szociálpszichológiai irányultságú pszichoanalízist” tartotta szem előtt.⁷⁰

Kézenfekvő, hogy a pszichoanalízis többek közt épp a történeti életrajz terén tett szert történettudományi jelentőségre, amely hőseit a maguk történeti környezetében írja le. Legismertebb ezek közül Erikson munkája a fiatal Lutherről és Gay tanulmánya Freudról, amelyek egész sor további művet ihlettek.⁷¹ Ugyanakkor a pszichoanalízis az autobiográfia- és a biográfiakutatásban inkább rejtett, mint kifejezett módon nyert teret.⁷² Az itt előtérben álló elemzések túlmutatnak az egyes személyek értelmezésén.

Egy további kutatási terület: egész csoportok, foglalkozások, nemzedékek stb.,⁷³ orientációjuk, stílusbeli, érzésbeli, ízlésbeli fejlődésük⁷⁴ leírása, ezenkívül kollektív mentalitások, kulturális emlékezetek⁷⁵ és változásaik feltárása. Itt az alapvető kérdés így hangzik: hogyan keletkeznek kollektív emlékezetek, vagy éppen kollektív emlékezési és megemlékezési kultúrák?⁷⁶ Többek között a nemzetiszocializmus és az újraegyesítés kapcsán a jelenkor történeti kutatásában élénk viták zajlanak a különféle emlékezési kultúrákról, kollektív mentalitásokról, egész népeiségek identitásairól, ez esetben a háború utáni NDK és a Szövetségi Köztársaság társadalmi körében (lásd fent, 21. sk. o.). Annál is meglepőbb, hogy a kollektív mentalitások feltárásának módszereiről, a pszichoanalitikai megközelítések történettudományi alkalmazásáról alig-alig bontakozott ki vita.

A történészek és analitikusok együttműködésének egyik fontos feladata a történetírók, illetve az élettörténeti interjúkban kifaggatott személyek témájukhoz való viszonyának vizsgálata, a múlt általuk alkotott konstrukciójának,⁷⁷ történelemszemléletüknek az elemzése, hiszen ezek függenek a saját motívumaiktól, a később született nemzedékek politikai tájékozódásától, „ízlésétől”, értékeitől és érdekeitől. A feladat az ő „projekcióik”, „áttételeik” és „ellenáttételeik” mértékének a meghatározása –

70 Wehler 1974: 5.

71 Erikson 1991, vagy akár ugyanő Gandhiról és az erőszakmentesség gyökereiről (1978), Gay 1986a, 1994, vagy ugyanő Voltaire-ről (Gay 1988). Lásd még Bernfeld 1981, Cemerius 1971 és a K. G. Saur Kiadónál megjelent monumentális sorozat: *Deutsches Biographisches Archiv (1982–1985)* (Fabian 1986), ill. *Deutsches Biographisches Archiv. Neue Folge (1989–1993)* (Gorzny 1997); az összprogramhoz lásd <http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeige.cfm?show=0000001430&menu=catalog1>. Vö. még Wolf 1998.

72 Lásd mindenekelőtt Charlotte Heinritz bibliográfiáját (1988a, 1988b); Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Fischer-Rosenthal 1995, Hoerning 1991, 1995, vagy Krüger és Marotzki 1996, módszertanilag többek között Nassehi 1994, Rosenthal 1995a.

73 Lásd a 23. jegyzetben megadott irodalmat. A másik utat – meghatározott hivatáscsoportok vizsgálatát a pszichoanalízis bevonása nélkül – választotta pl. Durth 1972, Jarausch 1990 és Nagel 1997, valamint – egészen másként, tudósok kapcsán az újraegyesítés után – Kocka és Mayntz 1998, illetve Kocka (1998) az 1945 utáni kelet-német egyetemekre és elitekre. Lásd még Wehler (1990) a „harmadik birodalom” orvosairól.

74 Pszichoanalitikailag tájékozódik Peter Gay *Bourgeois Experience* című munkája (1986b, 1987), pszichoanalitikailag legalábbis tájékozott Schivelbusch 1980.

75 Vö. mindenekelőtt Aleida Assmann 1999, Aleida Assmann és Dietrich Harth 1991, valamint Jan Assmann és Tonio Hölscher 1988.

76 Vö. többek között Hoffmann és May 1995.

77 Loewenberg 1995, 1996, legélesebb megfogalmazásban Hayden White korai írásaiban 1990, 1991, 1994.

ezek megint csak gyakran tudatosan vagy tudattalanul használt pszichoanalitikai fogalmak, amelyek a legkülönfélébb érintett tudományok közkincsévé váltak. Ez a felzárkózás különösen a kortanúkat faggató vizsgálatokra vonatkozik.⁷⁸ Az ilyen vizsgálatok esetében az áttételek és ellenáttételek nem csupán veszélyeket hordoznak, hanem a forrásoknak, sőt magának a kutatásnak is a részét alkotják, és szakavatott értelmezést kívánnak,⁷⁹ akárcsak az értékek, a politikai magatartások bármilyen „kommunikatív hagyományozása”, például a kutatók egyes nemzedékei között.⁸⁰

Ebből fakad a történészek és a pszichológusok, illetve pszichoanalitikusok közti együttműködés egyik minimális követelménye: a felügyelet parancsa. Ez annyit jelent, hogy szükség van megfigyelésre, ellenőrzésre, tanácsadásra pszichológiailag, illetve pszichoanalitikailag képzett „szupervizorok” részéről, elsősorban a kikérdezésen alapuló kutatási projektek esetében. A szupervizor fő feladatai a következők: a tudósok ellátása tanácsokkal a kortanúk és a tudósok viszonyát illetően, tanácsadás a kérdőívek és a vezérfonalak kidolgozásakor, a kortanúk kiválasztásakor és az interjúk értelmezésekor. Az ilyen jellegű felügyelet élesítené a sajátos problémák tudatát, többek közt az áttételektől és ellenáttételektől különösen érintett nemzedékközi interjúk esetében, például a nemzetiszocializmus és annak bűnei kapcsán.⁸¹ Időközben egy egész sor történelmi kutatás zajlott le pszichológusok felügyelete alatt, mint például a „szabadnémet ifjúság (freideutsche Jugend)” „évszázados nemzedékéről”⁸² vagy a „Napola örökségéről”⁸³ folytatott vizsgálatok (lásd később).

A pszichoanalitikusok, illetve pszichiáterek és a történészek közti együttműködés – mint már utaltunk rá – jól bevált az egyének és társadalmak által elszenvedett traumák feldolgozásának és utóhatásainak kutatásában. Az Egyesült Államokban ez a kutatás a vietnami háború kapcsán ért tetőpontjára, Németországban pedig szorosan a nemzetiszocializmus áldozataihoz kapcsolódott, de ezen túlmenően kiterjedt a háború áldozatai és a menekültek által elszenvedett traumák vizsgálatára, sőt a traumát elszenvedők gyerekeinél és unokáinál, valamint az NDK állambiztonsági üldözötteinél jelentkező utóhatások vizsgálatára is.⁸⁴

78 Az a terapeutikus segítség azonban, melyet a kikérdezett kortanúk a történészekről várnak a traumatikus élményeiről szóló beszámolóik után, többnyire meghaladja azok képességeit.

79 Lásd ehhez pl. Jureit 1998, 1999.

80 Ez volt a címe az esseni Kultúratudományi Intézet egy 1998-as konferenciájának, amelynek eredményeit Elisabeth Domansky és Harald Welzer tették közzé (1999). Lásd még Welzer és mások 1997.

81 Ezt a kutatást nem jelentéktelen részben olyan szülők gyermekei végezték a hetvenes évektől kezdve, akik átérték a nemzetiszocializmust, és tevőlegesen részt is vettek abban.

82 Autsch, Lobinger, Reulecke és Seidel 1998, melyben Thomas A. Kohut volt a „szupervizor”. [Évszázados nemzedék: Az 1900–1912 közt született nemzedékből került ki a nemzetiszocialista rezsim középvezetése, később ugyanez a generáció jelentősen kivette a részét a Szövetségi Köztársaság felépítésében; javarészt az ún. „68-as nemzedék” szüleiről van szó. – A ford.]

83 Schneider, Stillke és Leineweber (1997), melyben Werner Bohleber és Ilany Kogan voltak a „szupervizorok”. [Napola: Nationalpolitische Erziehungsanstalt, hivatalos rövidítése NPEA, a köznyelvben Napola. 1933-ban egyfajta nemzetiszocialista elit kinevelésére alapított „nemzetpolitikai nevelőintézet” a schleswig-holsteini Plönben. – A ford.]

84 A náci áldozatait által elszenvedett traumákhoz lásd Müller-Hohagen 1988, az áldozatok és a menekültek utódai kapcsán: Universitt Wuppertal 1988, illetve Herzka, von Schumacher és Tyrangiel 1989. A Stasi üldözötteihez lásd pl. Morawe 1999, Stark 1991. Vö. még Rüsens, Gottlob és Mittag 1998, Plato és Meinicke 1991.

Problémák

A pszichoanalitikai megközelítésű történeti munkákban több síkon jelentkeznek a problémák.⁸⁵ Az egyik alapvető kérdés a vallomások egyes egyéneken vagy kisebb csoportokon túlmutató általánosíthatósága. Ez általában is a kvalitatív társadalomtudományos kutatás neuralgikus pontja.⁸⁶ Léteznek azonban speciális problémák, ha mentalitásokról, tapasztalatok, szűkebben pedig traumatikus élmények stb. feldolgozásáról van szó. Ezért szokás az ilyen jellegű történeti munkák esetében a módszerek sokféleségére vagy olyan sajátos módszerekre törekedni, amelyek az általánosító kijelentéseket legalább valószínűsítik.

Mint említettük, a pszichológusokkal, illetve pszichoanalitikusokkal való együttműködéstől már Wehler is kollektív mentalitásoknak és társadalomkaraktereknek meghatározott csoportok és elitek társadalmi profiljának a kidolgozását remélte: „Egy szó mint száz, a történeti kutatásnak nem az úgynevezett egyéni motívumokra, hanem a társadalmi, egyénfeletti motívumokra és hatásokra kellene irányulnia”.⁸⁷

Ez a megkülönböztetés – mint igyekeztem bemutatni – a 20. században egyre inkább megkérdőjeleződött, és maga Wehler sem kiélezett formában gondolta el. Mégis, aligha meglepő, hogy egyes bírálói éppen ezen a ponton kerestek fogást a munkáján. Ezzel a posztulátumával Wehler – hangzik egyes pszichoanalitikai irányultságú kutatók felháborodása – vitát kezdeményezett, majd nyomban be is reszketette azt, még mielőtt valóban láthatóvá tette volna az egyes tudományágak perspektíváit, s főleg mielőtt megkérdőjelezte volna a diszciplínák közti határokat és korlátaikat. Wehlernél a pszichoanalízis nem több – mondja figyelemreméltó írásaiban Christian Schneider (1997, 84. o. skk.) vagy éppen Jürgen Straub (1989)⁸⁸ –, mint pusztán segédtudomány egy olyan történettudomány mellett, amelynek elemzései igazából a társadalomgazdaságtanra, a politikai uralomra és a „társadalmi és politikai rendszer” szociálpszichikai hatásaira irányulnak. Ebben a konstrukcióban a tapasztalatnak nemigen jut tér, a pszichoanalízis pedig csekély értékkel bír. A történettudomány őrzi magasabbrendűségét.⁸⁹

A fenti bírálat a konkrét esetben számomra először is túlzónak tűnik, hiszen Wehler minden diszciplínának kijelöli a fő törekvéseit és területeit, ezek pedig a történet-

85 Ehhez általában pszichológiai nézőpontból vö. Braun 1985.

86 Lásd a *Forum Qualitativer Sozialforschung* oldalain folyó vitát a kvalitatív társadalomkutatás minőségi standardjairól. Különös módon a történészek gyakran olyankor hívják fel a figyelmet a „reprezentativitásra”, amikor szubjektív források általánosításáról van szó – félreismerve azt a tényt, hogy jóformán minden forrás esetében azok „szubjektív részének” és kontextusának az értelmezésére kell törekednünk (ennek behatóbb tárgyalásához a kvalitatív társadalomkutatás összefüggésében lásd az erről közzétett tematikus FQS-számokat, szerk. Mruck, Roth és Breuer 2002, ill. Roth, Breuer és Mruck 2003). Számos olyan történeti munka esetében is jelentkezik az általánosíthatóság problémája, amely klasszikus forrásokkal, mondjuk közigazgatási aktákkal dolgozik. Az ellenkező álláspontot kiélezett formában lásd Briesen és Gans (1993).

87 Wehler 1974: 22.

88 Hasonlóan Jürgen Straub 1998a: 13, vagy 1989, 1998b.

89 Wehler a pszichoanalízist csakugyan segédtudománynak minősíti történeti munkák számára, és a történetírásban döntőbb szerepet szán a fejlődépszichológiai és a szociálpszichológiai iskoláknak. Mindazonáltal Wehler időnként azzal a fogással él, hogy a pszichoanalízisen gyakorolt kritikával a pszichológia egészét veszi célba.

tudomány esetében elsősorban a gazdaság, a társadalom és az uralom összehasonlító elemzésének a keretei közt maradnak, ezért a történettudománynak szüksége van a közgazdaságtanra, a szociológiára és a politikatudományra. Másodsor, Wehler „kívánatosnak” tartja a történeti-társadalompszichológiai irányultságú pszichoanalízis kidolgozását, amely ugyan egyelőre csupán csírájában létezik⁹⁰ és többnyire egyéni konfliktusok megoldására irányul, Wehler mégis látja a jelentőségét a történeti kutatás és értelmezés fentebb említett, merőben egyénfeletti területein. Ahelyett, hogy a történelem egyedi alakzataira szorítkoznánk, Wehler szerint – és ez az én szememben már kifogásolhatóbbnak tűnik – azt a „sokkal többet ígérő lehetőséget” kell keresnünk, hogy „elemzésnek vessük alá a valamiképpen átlagos személyiséget, a »modal personality«-t, kidolgozzuk az adott korra tipikusan jellemzőt, és intenzív összehasonlító tanulmányok révén fokozatosan lépünk át az analitikus szociálpszichológia terepére, így eredve nyomába a kollektív pszichikai jelenségek magyarázatának”.⁹¹

A probléma az én szememben csupán abban rejlik, hogyan jutunk el az egyes életrajzok vagy interjúértelmezések egymás mellé sorakoztatásától az általánosításig, az egyénfeletti tipikusig. S hogyan tehetjük ezt meg különösen kollektívumok vagy akár egész nemzedékek tapasztalatai esetében? E téren ugyan időközben kialakult az élettörténeti kutatás kritikailag felülvizsgálható eszköztára, amely eleget tesz Wehler igényeinek, ugyanakkor túl is mutat az „átlagos személyiség”-ről tett problematikusság megjegyzésein. Ez elsősorban a kortanúk kiválasztását illeti: sajátosságaiknak egy lehetőleg széles és ellentmondásos, sőt ellentétekben gazdag mezőt kell lefedniük.⁹² Csak ezáltal válik lehetségessé tipológiák felállítása és így a tapasztalatok feldolgozásainak elfogadható általánosítása. Reprezentativitást azonban ilyen módszertani finomításokkal sem érhetünk el – időközben túl sokan haltak meg, estek el vagy lettek gyilkosság áldozataivá, túlságosan csekély a történeti-társadalomtudományi kvalitatív kutatásokban megkérdendő személyek száma. Ezenkívül maguk a tanúk újra és újra elhárítják az ilyesféle faggatózásokat.

A reprezentativitás megteremtéséről szóló szociológiai elméletek ellenére eleve nem él az a feltevés, hogy adott csoportok kvalitatív vizsgálatakor a megkérdezett személyek bizonyos száma után elérünk egy „telítettségi fokot”: ezt követően kissé még tovább mélyíthetők vagy bővíthetők ugyan az eredmények, de gyökeresen új feldolgozási mintákra ebben a csoportban aligha fogunk bukkanni. Ez a „telítődési elmélet” összhangban van sok mentalitástörténész tapasztalatával, feltéve, hogy a lehető legellentmondóbb ismérveket vették figyelembe a kiválasztás során.⁹³ Lehet, hogy ez a jelenség az emberi agy képességeiből vagy észlelési korlátaiból, illetve saját kivetítéseinkből fakad, de az is lehet, hogy adott kollektívumok körében a tapasztalatok feldolgozásának jól áttekinthető alapmintái alakulnak ki. Ezért felme-

90 Wehler 1974: 5.

91 Wehler 1974: 19.

92 Plato 2000, az esetek kiválasztásának a „theoretical sampling” értelmében vett szisztematizálásához lásd Glaser és Strauss 1967.

93 Vö. ehhez a kvalitatív társadalomkutatást illetően a „theoretical sampling” és a „theoretical saturation” koncepcióit, az ún. „grounded theory” módszertani keretei között (Glaser és Strauss 1967, Strauss és Corbin 1996).

rül a kérdés, hogy vajon van-e különbség a reprezentativitás megteremtésében a kvalitatív és a kvantitatív kutatások között.⁹⁴

Pszichoanalitikai módszerek és kategóriák alkalmazása esetén még tovább éleződik a tipikus vagy éppen reprezentatív jelenségek kidolgozásának problémája. A pszichoanalízis, mint ismeretes, eredetileg nem társadalomelmélet, hanem egy olyan elmélet, amely beteg személyek terápiájából bontakozott ki, e terápia sajátos történelmi feltételek közt való megalapozására. Ebből több kérdés is adódik: először is felmerül az az alapvető kérdés, mi a viszonya egyes páciensek diagnózisának, illetve terápiájának a társadalomelmülethez. Az egyes személyek terápiájától a tranzitórius társadalom elmülethez való ugrás önmagában is problematikus; feltétele, hogy azok a körülmények, amelyek között ez az elmélet megszületett, összhangban maradjanak a társadalmi-történelmi fejlődéssel. Csakhogy az utóbbi száz évben olyannyira megváltoztak a történelmi vonatkoztatási keretek, hogy a terápiák és az alapjukban rejlő elmületek történetisége állandó vita tárgya kellene hogy legyen. Gondolhatunk itt először is Freud híres történelmi relatívumaira, így például a bécsi társadalomra, a századvég sajátos polgári családi viszonyaira, mindezekben a területeken és Freud elmületeiben is a „férfi dimenzió” túlsúlyára; a családok idöközben gyökeresen megváltoztak, a kora gyermekkori meghatározottságok túlereje megkérdőjeleződött, más szocializációs tényezők jelentősége felértékelődött, a nemzedékek tapasztalási összefüggései egyre gyorsabb ütemben váltják egymást stb.

Ha mindezeket a változásokat figyelmen kívül hagyjuk, ezen a ponton különösen nagy a veszély, hogy egy voltaképpen egyedi esetekből kiinduló megközelítés deduktívvá válik, majd egyre inkább megszilárdítja saját kategóriaépítményét, s ily módon merőben történetietlen társadalomelmületté merevedik. E veszély elkerülése érdekében az egyes esetek elemzésének és mindenfajta általánosításnak más megközelítésekkel összevetve is legalább valószínűnek kell tünnie, akárcsak minden más szisztematikus megközelítésnek.

Wehler felismerte, milyen veszély rejlik a pszichoanalitikai irányultságú történettudományi kísérletek e konzervatív vonásában: „az ismétlődés, nem az újszerű fejlődés áll a középpontban”.⁹⁵ Mindazonáltal egyes pszichoanalitikailag tájékozódó vagy tájékozott tudósok kísérletet tettek a freudi kategóriák historizálására és e veszélyek elkerülésére: ide tartoznak különösen Erikson, és Gay munkái, vagy éppen Fromm és Adornóék empirikus vizsgálatai.⁹⁶

Abból az általános kérdésből, hogy lehetséges-e olyan társadalomelmüélet, amely egyes esetek diagnózisából és terápiájából keletkezett, egy további, különös kérdés is fakad: egy adott társadalom „patologikus” és „nem patologikus”, „normális” és „beteg” elemeinek a kérdése. Az ilyesfajta megkülönböztetések persze mindig bajosak,

94 Lásd pl. Legewie 1987, aki azt javasolja, hogy kommunikációelmületi alapokon fogalmazzuk újra a kvalitatív kutatás minőségi kritériumait; általánosabban pedig lásd az *FQS* oldalain 2000 óta zajló vitát a kvalitatív társadalomkutatás minőségi standardjairól.

95 Wehler 1974: 17.

96 Erikson 1971, 1987, Gay 1986a, 1994, Fromm 1990, Adorno–Frenkel-Brunswick–Levinson–Sanford–Nevitt 1950, Adorno 1997. Fromm egyik munkája kifejezetten hasonló kérdésekkel foglalkozik: *A társadalmi tudattalan felfedezése. A pszichoanalízis újradefiniálásához* címmel (1990).

ám ettől még kérdéses, hogy a pszichoanalízis mint terápiából született társadalomelmélet nem a társadalom „patologikus” elemeit hangsúlyozza-e, s nem a kórképeket helyezi-e a társadalomelmélet fundamentumába, elveszítve szem elől a „nem kórosat”.⁹⁷ Durva megfogalmazásban: lehet-e orvosi pácienseket és „kevésbé patologikus” történelmi személyeket ugyanazokkal a kategóriákkal értelmezni?

Hadd világítsam meg ezt a problémát egy másik oldalról is. Christian Schneider fejtegetései abból a kérdésből indulnak ki, hogyan festhetnek a megértési kísérletek, amikor egy olyan nemzedék megértéséről van szó, amely a nemzetiszocializmus bűneit hordozta vagy elszenvetde. Ebben az összefüggésben Marc Blochot idézi, aki bírálta a történészeket, amiért túlságosan könnyen ítélnék el korábbi nemzedékeket, a tőlük való különbségek miatt.

„Talán annyira biztosak vagyunk önmagunkban és saját korunkban, hogy képesek vagyunk apáinkat igazakra és kárhozottakra osztani?” Ezt Bloch 1944-ben, röviddel az előtt vetette papírra, hogy a Gestapo Lyonban letartóztatta és agyonlőtte volna. Christian Schneider megállapítása szerint „apáink nemzedékének németjei lőtték őt agyon. Vajon mit jelent mindez a róluk alkotott ítéletünk biztonságára nézve? Csakugyan annyira biztosak vagyunk önmagunkban és saját korunkban, hogy képesek vagyunk őket igazakra és kárhozottakra osztani? Bloch szerint »túl sok mindent ítélünk el, akár még cselekedeteinkben is. Milyen könnyű azt kiáltani: pelengérré! Az ember sohasem ért eleget.«” „Vajon”, teszi fel a kérdést Schneider, az iménti Bloch-idézethez kapcsolódva, „eleget értünk-e apáinkból? Sikerül-e »behatalnunk« a tudatukba? És vajon ez a tudat csakugyan idegen-e?”⁹⁸

Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik a történelem és a pszichoanalízis körüli vita magva: hogyan határozzák meg értékítéleteink a megértési kísérleteinket? A nemzetiszocializmus átélőinek és hordozóinak a megértésére irányuló kísérletek⁹⁹ persze csupán különös esetei az általános problémának. Én ezt a Bloch-idézetet inkább úgy értelmezem, mint felszólítást egy olyan empíriára, amely önmagát kritikailag megkérdőjelezi, s amelynek az első értelmezésektől eltérő vagy azzal ellentétes tézisek felállításán kellene dolgoznia. Ide tartozik az a gondolat is, hogy az ember ennek során a lehető leginkább vetkőzze le saját énjét – ez az alig valóra váltható, mégis szükséges igény, hogy valamiképpen induktív módon a kortanúk beszámolóiban felbukkanó indítékokat és szándékokat, döntéseket és választásokat tegyük értelmezéseink kiindulópontjába.

Ezeket a sorokat egyúttal Schneider csendes önkritikájaként is értelmezem, hiszen *A Napola öröksége* című munka, amelyben jelentős része volt, számos ponton a megkérdoztetek előzetes elítélését mutatja a következő nemzedékek részéről, és

97 Ilyesféle kérdések vetődtek fel azokban a beszélgetésekben, amelyeket 1998-ban folytattam a „kommunikatív hagyományozásról” szervezett esseni konferencia (Domansky és Welzer; lásd 81. jegyzet) előkészítése során Klaus Röckerath kölni pszichoanalitikussal, akit hasonló kétségek gyötörtek.

98 Az utóbbi kérdés az ellenkező irányba mutat: „Vajon csakugyan idegenek vagyunk-e apáinktól?” – ez mintha úgy fordítaná meg a szemrehányást, hogy a következő nemzedék is ugyanazoknak a szemrehányásoknak lehet kitéve, mint amelyeket ők szegeztek apáiknak.

99 Vö. többek között Sellschop és Vogel 1994 vagy Welzer és társai 1997.

a megkérdozettek önértelmezése alig kap benne hangot, mielőtt a következő nemzedék pszichoanalitikai értelmezésének tárgyává válna.

Az ilyen konstrukciókban és ezek értelmezésében mindig benne rejlik az a veszély, hogy az ember úgy fogja fel önmagát, mint aki úgyszólván objektíven kívül áll a tárgyalt nemzedékközi konfliktus összefüggésén, s így morális fennhatósággá lép elő korábbi nemzedékekkel szemben – például a kor minden egyes tanúját a nemzetiszocializmus tettestársává nyilvánítja, s így „a” németeket két csoportra, „tettesekre” és „áldozatokra” redukálja. A kortanúknak így nemigen van rá esélyük, hogy önmagukat másként értelmezzék: az ettől az értelmezéstől eltérő valamennyi saját magyarázat pszichoanalitikai eszközökkel könnyen magyarázható narcisztikus megbetegedés okozta exkulpációként vagy öngigazolásként, elfojtásként vagy elhárításként. Ily módon az efféle általánosítások bírálata máris beépíthető az elmélet igazolásába. Ha más tudományok képviselői a differenciált szemlélet mellett kardoskodnak, az pszichoanalitikailag úgy értelmezhető, mint az utódok nemzedékéhez tartozók szüleiket védő magatartásának kifejeződése, vagy az agresszonnal, azaz a „vétkes apákkal” való tudattalan azonosulás elhárítása. A bírálatoknak ez a fajta elutasítása, amely a saját elméletet hivatott igazolni, a hermeneutikai módszert hermetikus módszerré teszi. Itt kellene pl. működésbe lépnie egyfajta felügyeletnek, amely a kortanúk és értelmezőik viszonyára is kiterjed.

Két zárómegjegyzés: aggályaim a pszichoanalitikusok elsiertett általánosításaira vonatkoznak, s nem a pszichoanalízis mint mentalitástörténeti vagy biográfiai, illetve autobiográfiai vizsgálatok heurisztikai eszköze, mint az emlékezésről és az emlékezetéről vagy a tudattalan motívumok történelmi hatásáról szóló elmélet lehetősége ellen irányulnak. Sőt, a pszichoanalízis tapasztalatai segítségünkre lehetnek abban, hogy tudatosítsuk a „tapasztalattörténet” ilyen konstrukciójában játszott szerepünket. Csak-hogy a pszichoanalízis mint terápia hosszas dialogikus folyamat, ezzel szemben a mi faggatózásaink többnyire gyorsak és kevésbé dialogikusak, pszichoanalitikai értelmezéseinket pedig utólag kínáljuk s – a terápiával ellentétben – jobbra nem a megkérdozettekkel való beszélgetés közben. Az ilyen értelmezési összefüggésekben mindig az a veszély fenyeget, hogy a tudattalant kevésbé ellenőrzötten szegezzük szembe a tudatos indítékokkal, vagy éppen nehezen ellenőrizhető magyarázati eszközként vesszük igénybe, teret engedve a történészek saját projekcióinak.¹⁰⁰

Annál is nagyobb szükség van a pszichoanalitikailag általánosító értelmezésekben a körültekintő megközelítések kidolgozására. Minden esetben meg kellene vizsgálni, hogy mennyiben kínálnak ezek az eszközök plauzibilis általánosító magyarázatokat, hogy más alapokon nyugvó értelmezések indokoltak lehetnek-e, hogy más felfogású vizsgálatok ellentétes eredményre vezetnek-e, hogy nem csupán egy sajátos értelmezés folytán „ragadunk”-e meg valamilyen tendenciát a megkérdozettek körében stb.¹⁰¹

100 A tudattalan magatartások és indítékok utólagos értelmezése könnyen válthat ki sérelmeket és vezethet a megkérdozettek visszavonulásához.

101 Például úgy látom, hogy a szociálpszichológus Harald Welzer és társai munkája „a történelem-tudat hagyományozásáról” (2001) elhamarkodottan általánosít egy tendenciát. Megállapításuk szerint az olyan családokban, amelyekben jellemző a kommunikatív hagyományozás, „kumulatív heroizálás” figyelhető meg, azaz „a következő nemzedékben felismerhető a tendencia, hogy szüle-

Éppen a kvalitatív történeti kutatásban van szükség egy olyan empiria kidolgozására, amelyben az ellenőrizhetőség összekapcsolódik a történelmi tapasztalatok és a történelemfeldolgozások ellentmondásaira, ambivalenciáira és sokféleségére való nyitottsággal, s amely nem valami dogmatikusan kimerevített eszméipitményt alkalmaz deduktív módon egyénekre – bármilyen eredetűek legyenek is ezek az eszmék.

Ráadásul deduktív eljárás esetén nagyra nyílik a „hermeneutikai csapda”: az ilyen megközelítés képviselői hajlanak rá, hogy a megkérdozettek kijelentéseit tekintsék „a” valóságnak, vagy saját előfeltevéseik jegyében olyannyira elegyengessék alanyaikat, hogy azok már csupán másutt nyert tézisek illusztrációiként szolgálnak, vagy a korszellem csontvázainak mutatkoznak, vagy esetleg a történészekről áhított „modal personality” prototípusai maradnak vissza belőlük.

A második befejező megjegyzés: ahogy a történelem nem redukálható tapasztalattörténetre, éppúgy nem kíván meg minden történeti kérdésfelvetés pszichológiai módszereket, és nem minden történeti-pszichológiai probléma követel pszichoanalízist. Nagyon pontosan meg kell vizsgálni, mely történelmi körülmények magyarázhatók nagy valószínűséggel pszichoanalitikai megközelítések segítségével, s ehhez milyen pszichológiai elméletekhez kell folyamodnunk: pszichoanalízishez, szociálpszichológiához, vagy éppen szocializációs és fejlődépszichológiai elméletekhez. Azt az ismeretelméleti alapvet, hogy minden tárgy vizsgálata sajátos módszereket követel, itt sem szabad szem elől téveszteniünk.

Fordította: *Hidas Zoltán*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abels, Heinz 1991: Annäherung an eine Vernichtung. Zur Struktur der biographischen Erzählung einer Überlebenden des Völkermordes an den Armenien. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (4) 2. 159–190.
- Adorno, Theodor W. 1997: *Gesammelte Schriften*. (hrsg. von Rolf Tiedemann) Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswick – Levinson, Daniel J. – Sanford, R. Nevitt 1950: *The Authoritarian Personality*. Harper & Rau, New York
- Albert, Hans 1994: *Kritik der reinen Hermeneutik. Der Antirealismus und das Problem des Verstehens*. Mohr, Tübingen

iknek és nagyszülőknek alapvetően nemzetiszocializmus-ellenes magatartást tulajdonítsanak” (Welzer és társai 1997, Welzer, Möller és Tschuggnall 2002; itt egy korábbi munkámra támaszkodom, Plato 2001: 64). Ez olyan családok körében volt megfigyelhető, ahol egyáltalán kommunikáltak egymással a nemzetiszocializmusról, míg az interjúk többségében a nemzedékek közti kommunikáció, igen különféle okokból ugyan, de megszakadt. A középső nemzedék nem akart többé szót váltani szüleivel a nemzetiszocializmusról és annak bűneiről. Ebben ugyanaz a probléma tükröződik, amelyet Schneider a Bloch-idézet alapján tárgyalt (vö. fent, 30. sk. o.) – és a dolog itt is a megelőző és a két következő, immár a szülőket, illetve a nagyszülőket értelmező nemzedéket érinti (vö. ehhez Welzer 2001, Welzer és társai 2002, Plato 2001).

- Alheit, Peter – Fischer-Rosenthal, Wolfram – Hoerning, Erika M. 1990: *Biographieforschung. Eine Zwischenbilanz in der deutschen Soziologie.* (Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung) Universität Bremen, Bremen
- Ansbacher, Heinz L. – Ansbacher, Rowena R. (Hrsg.) 1995 [1975]: *Alfred Adlers Individualpsychologie. Eine systematische Darstellung seiner Lehre in Auszügen aus seinen Schriften* (4., erg. Auflage). Verlag Reinhard Ernst, München
- Assmann, Aleida 1999: *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses.* Beck, München
- Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.) 1991: *Mnemosyne.* Fischer, Frankfurt a.M.
- Assmann, Jan 1991: Die Katastrophe des Vergessens. Das Deuteronomium als Paradigma kultureller Mnemotechnik. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.) *Mnemosyne.* Fischer, Frankfurt a.M., 337–355.
- Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (Hrsg.) 1988: *Kultur und Gedächtnis.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Autsch, Sabine – Lobinger, Babett – Reulecke, Jürgen – Seidel, Heinrich Ulrich 1998: *Abschlußbericht des Forschungsprojektes „Die Freideutschen: Seniorenkreise aus jugendbewegter Wurzel – ein Modell für sinnerfülltes Alter“.* Ms., Siegen
- Baacke, Dieter 1998: *Jugend und Jugendkulturen. Darstellung und Deutung.* (3. Aufl.): Juventa, Weinheim
- Baschwitz, Kurt 1938: *Du und die Masse. Studien zu einer exakten Massenpsychologie.* Feickella, Caarelsen & Co., Amsterdam
- Becker, Rolf (Hrsg.) 1997: *Generationen und sozialer Wandel. Generationsdynamik, Generationenbeziehungen und Differenzierung von Generationen.* Leske & Budrich, Opladen
- Behrens-Cobet, Heidi 1993: „Nutzen und Nachteil“ der biographischen Methode in der Erwachsenenbildung am Beispiel eines Projektes mit Teilnehmern aus Nordrhein-Westfalen und Brandenburg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 267–276.
- Berg, Henk de (Hrsg.) 1997: *Systemtheorie und Hermeneutik.* Francke, Tübingen
- Bernfeld, Siegfried 1971: *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Bernfeld, Siegfried 1981: *Bausteine der Freud-Biographik.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Beyer, Hans-Joachim 1997: *Jugend in Ostdeutschland. Befinden, Wünsche, Probleme.* Deutscher Institutsverlag, Köln
- Bloch, Ernst 1973: *Erbschaft dieser Zeit.* Suhrkamp, Frankfurt a.M. Magyarul: *Korunk öröksége.* Budapest, Gondolat, 1989.
- Bloch, Marc 1992: *Apologie der Geschichte oder der Beruf des Historikers.* Klett-Cotta, Stuttgart
- Bloch, Marc – Braudel, Fernand – Febvre, Lucien 1977: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse.* (hrsg. und eingeleitet von Claudia Honegger). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Blossfeld, Hans-Peter – Huinink, Johannes 2001: Lebensverlaufsforschung als sozialwissenschaftliche Forschungsperspektive. Themen, Konzepte, Methoden und Probleme. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (14) 2. 5–31.
- Bohleber, Werner (Hrsg.) 1991: „Gift, das du unbewußt eintrinkst...“ *Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache.* Aisthesis, Bielefeld
- Bohleber, Werner (Hrsg.) 1992: *Antisemitismus.* Aisthesis, Bielefeld
- Bois-Reymond, Manuela du 1993: Kindheit in Dresden und der DDR. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 179–198.

- Boll, Friedhelm (Hrsg.) 1997: *Verfolgung und Lebensgeschichte*. Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin
- Borries, Bodo v., Rösen, Jörn et al. 1994: *Geschichtsbewußtsein im interkulturellen Vergleich. Zwei empirische Pilotstudien*. Centaurus, Pfaffenweiler
- Bosch, Michael (Hrsg.) 1977: *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. (Geschichtsdidaktik Band 1). Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, Düsseldorf
- Braun, Karl-Heinz (Hrsg.) 1985: *Geschichte und Kritik der Psychoanalyse. Bericht von der 3. Internationalen Ferienuniversität, Kritische Psychologie, 25. Februar – 2. März 1985 in Innsbruck*. Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, Marburg
- Briesen, Detlef – Gans, Rüdiger 1993: *Über den Wert von Zeitzeugen in der deutschen Historik*. (6) 1. 1–32.
- Brückner, Peter 1982: *Psychologie und Geschichte. Vorlesungen im „Club Voltaire“ 1980/81*. Wagenbach, Berlin
- Bude, Heinz 1987: *Deutsche Karrieren. Lebenskonstruktionen sozialer Aufsteiger aus der Flakhelfer-Generation*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Bühl, Walter L. (Hrsg.) 1972: *Verstehende Soziologie. Grundzüge und Entwicklungstendenzen (mit elf Aufsätzen von G. Simmel)*. Nymphenburger Verlag, München
- Cramer, Erich 1979: *Hitlers Antisemitismus und die Frankfurter Schule*. Droste, Düsseldorf
- Cremerius, Johannes (Hrsg.) 1971: *Neurose und Genialität. Psychoanalytische Biographien*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Dabag, Mihran – Platt, Kristin (Hrsg.) 1993: *Identität in der Fremde*. Universitätsverlag Brockmeyer, Bochum
- Deppe, Wilfried 1982: *Drei Generationen Arbeiterleben. Eine soziobiographische Darstellung*. (Vorwort von Hans Paul Bahrdt). Campus, Frankfurt a.M.
- Dilthey, Wilhelm 1900: *Biographisch-literarischer Grundriss der allgemeinen Geschichte der Philosophie*. (4. umgearb. uverm. Aufl.) Maretzke & Martin, Trebnitz
- Dilthey, Wilhelm 1979 [1883]: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, Band VII der *Gesammelten Schriften* (7. Auflage. hrsg. von Bernhard Groethuysen) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. Magyarul: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1974.
- Dilthey, Wilhelm 1991 [1905]: *Das Erlebnis und die Dichtung. Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*. (2., durchges. Auflage). Reclam, Leipzig
- Dittmer, Lothar – Siegfried, Detlef (Hrsg.) 1996: *Ost-West-Geschichten. Schüler schreiben über Deutschland*. C.H. Beck, München
- Dittmer, Lothar – Siegfried, Detlef (Hrsg.) 1997: *Spurensucher. Ein Praxisbuch für historische Projektarbeit*. Beltz, Weinheim und Basel
- Dörr, Margarete 1998: *„Wer die Zeit nicht miterlebt hat...“ Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach. Lebensgeschichten*. (3 Bände) Campus, Frankfurt a.M.
- Domansky, Elisabeth 1992: „Kristallnacht“, the Holocaust and German Unity. The Meaning of November 9 as an Anniversary in Germany. *History and Memory* (4) 1. 60–94.
- Domansky, Elisabeth 1993: Die gespaltene Erinnerung. In: Manuel Köppen (Hrsg.) *Kunst und Literatur nach Auschwitz*. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 178–196.
- Domansky, Elisabeth 1997: A Lost War. World War II in Postwar German Memory. In: Rosenfeld, Alvin (Hrsg.) *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Indiana University Press, Bloomington, 233–272.
- Domansky, Elisabeth – Welzer, Harald 1999: *Eine offene Geschichte. Zur kommunikativen Tradierung der nationalsozialistischen Vergangenheit*. Ed. diskord., Tübingen

- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul 1994: *Michel Foucault – jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. (mit einem Nachwort von und einem Interview mit Michel Foucault, 2. Auflage) Beltz Athenäum, Weinheim
- Droysen, Johann Gustav 1972: *Texte zur Geschichtstheorie. Mit ungedruckten Materialien zur „Historik“* (hrsg. von Günter Birtsch und Jörn Rüsen). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Droysen, Johann Gustav 1974: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. (Nachdruck der 7. Auflage, hrsg. von Rolf Hübner) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Durth, Werner 1972: *Deutsche Architekten. Biographische Verflechtungen 1900–1970*. DTV Wissenschaft, München
- Ehrenberg, Richard 1912: *Krupp'sche Arbeiter-Familien. Entwicklung und Entwicklungsfaktoren von drei Generationen deutscher Arbeiter*. Gustav Fischer Verlag, Jena
- Eissler, Kurt Robert 1992: *Todestrieb, Ambivalenz, Narzissmus*. Frankfurt a.M., Fischer
- Encyclopaedia Britannica* 2003. (CDs) London
- Erikson, Erik H. 1989 [1958]: *Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische und historische Studie*. Szczeny Verlag, München. Magyarul: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 1991.
- Erikson, Erik H. 1971: *Einsicht und Verantwortung. Die Rolle des Ethischen in der Psychoanalyse*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Erikson, Erik H. 1978: *Gandhis Wahrheit. Über die Ursprünge der Militanten Gewaltlosigkeit*. Insel, Frankfurt a.M.
- Erikson, Erik H. 1987: *Kindheit und Gesellschaft*. Klett, Stuttgart
- Fabian, Bernhard (Hrsg.) 1986: *Deutsches biographisches Archiv (1982–1985)* (Comp. von Willi Gorzny). München: K.G. Saur (<http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeige.cfm?show=0000001429&menu=catalog1>).
- Fischer-Rosenthal, Wolfram (Hrsg.) 1995: *Biographien in Deutschland. Soziologische Rekonstruktionen gelebter Gesellschaftsgeschichte*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Freud, Sigmund 1974: *Abriß der Psychoanalyse. Das Unbehagen an der Kultur*. (Mit einer Rede von Thomas Mann als Nachwort) Fischer, Frankfurt a.M.
- Freud, Sigmund 1984: *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion*. Fischer, Frankfurt a.M. Magyarul: *Tömegpszichológia és én-analízis*. In: uő *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Fromm, Erich 1980: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. (bearbeitet und hrsg. von Wolfgang Bonß) Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart
- Fromm, Erich 1981: *Empirische Untersuchungen zum Gesellschaftscharakter*. (Gesamtausgabe Band 3). Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart
- Fromm, Erich 1984: *Märchen, Mythen, Träume. Eine Einführung in das Verständnis einer vergessenen Sprache*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Fromm, Erich 1985: *Jenseits der Illusionen. Die Bedeutung von Marx und Freud*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Fromm, Erich 1990: *Die Entdeckung des gesellschaftlichen Unbewußten. Zur Neubestimmung der Psychoanalyse*. (Schriften aus dem Nachlass. Band 3) Beltz, Weinheim
- Fuchs, Werner 1979: *Arbeiterleben nach 1945. Lebensgeschichten in der Geschichte der Arbeiterschaft in Offenbach am Main seit dem Zweiten Weltkrieg*. Guttandin, Marburg
- Fuchs, Werner 1984: *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*. Westdeutscher Verlag, Opladen

- Gadamer, Hans-Georg 1993: *Hermeneutik 2: Wahrheit und Methode (Gesammelte Werke VII. 2. Auflage)*. Mohr, Tübingen. Magyarul: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, Osiris, 2002.
- Gässler, Karin 1993: *Extremtraumatisierung in der Pubertät. Grundlagen spezifischer Erziehungs- und Bildungskonzeptionen für die nachfolgenden Generationen von jüdischen Verfolgten während des deutschen Nationalsozialismus*. (Europäische Hochschulschriften: Reihe Psychologie. Band 421). Peter Lang, Frankfurt a.M.
- Gay, Peter 1986a: *Freud. Juden und andere Deutsche. Herren und Opfer in der modernen Kultur*. Hoffmann und Campe, Hamburg
- Gay, Peter 1986b: *Erziehung der Sinne. Sexualität im bürgerlichen Zeitalter*. Beck, München
- Gay, Peter 1987: *Die zarte Leidenschaft. Liebe im bürgerlichen Zeitalter*. Beck, München
- Gay, Peter 1988: *Voltaire's Politics. The Poet as Realist*. Yale University Press, New Haven
- Gay, Peter 1994: *Freud für Historiker*. Mohr, Tübingen
- Gillis, John R. – Herrmann, Ulrich – Roth, Lutz 1985: *Geschichte der Jugend. Tradition und Wandel im Verhältnis der Altersgruppen und Generationen in Europa von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. (unveränd. xerograph. Nachdr. der 2. Aufl.) Beltz, Weinheim
- Glaser, Barney G. – Strauss, Anselm L. 1967: *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Aldine, New York
- Gorzny, Willi (Comp.) 1997: *Deutsches biographisches Archiv (1989–1993). Neue Folge bis Mitte des 20. Jahrhunderts: Eine Kumulation aus 284 der wichtigsten biographischen Nachschlagewerke für den deutschsprachigen Bereich*. K.G. Saur, München (<http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeige.cfm?show=0000001430&menu=catalog1>)
- Goux, Jean-Joseph 1975: *Freud, Marx. Ökonomie und Symbolik*. Ullstein, Frankfurt a.M.
- Gradmann, Christoph 1990: Historische Belletristik. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (3) 1. 95–112.
- Gradmann, Christoph 1993: *Historische Belletristik. Populäre historische Biographien in der Weimarer Republik*. (Diss., Universität Hannover 1991) Campus, Frankfurt a.M.
- Günther, Hans Richard Gerhard 1947: *Persönlichkeit und Geschichte*. Beyschlag, Augsburg
- Halbwachs, Maurice 1966 [1925]: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Luchterhand, Berlin
- Hartewig, Karin (Hrsg.) 1993: *Der lange Schatten. Widersprüchvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas*. (Sonderheft der *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, Band 6). Leske & Budrich, Opladen
- Haverkamp, Anselm – Lachmann, Renate (Hrsg.) 1991: *Gedächtniskunst. Raum – Bild – Schrift. Studien zur Mnemotechnik*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Heinritz, Charlotte 1988a: BIOLIT. Literaturüberblick aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. Teil 1. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 1. 121–167.
- Heinritz, Charlotte 1988b: BIOLIT. Literaturüberblick aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. Teil 2. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 2. 103–138.
- Heinze-Prause, Roswitha 1996: *Kulturwissenschaftliche Hermeneutik. Fallrekonstruktion der Kunst-, Medien- und Massenkultur*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Herbert, Ulrich 1985: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Dietz, Berlin

- Herbert, Ulrich 1996: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft*. Dietz, Berlin
- Herzka, Hans Stefan – von Schumacher, A. – Tyrangiel, Silvie 1989: *Die Kinder der Verfolgten. Die Nachkommen der Naziopfer und Flüchtlingskinder heute*. (Beiheft zur Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie) Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Hitzler, Ronald – Honer, Anne (Hrsg.) 1997: *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik. Eine Einführung*. Leske & Budrich, Opladen
- Hoerning, Erika M. 1991: *Biographieforschung und Erwachsenenbildung*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn
- Hoerning, Erika M. (Hrsg.) 1995: *Institution und Biographie. Die Ordnung des Lebens*. (Tagung vom 21./22. September 1993 in Mainz). Centaurus, Pfaffenweiler
- Hoffmann, Detlef – May, Hans 1995: *Orte der Erinnerung oder: Wie ist heute sichtbar, was einmal war?* (Beiträge zur Tagung der evangelischen Akademie Loccum vom 03. bis 05. 06. 1994. Loccumer Protokolle Nr. 189). Evangelische Akademie Loccum, Rehburg-Loccum
- Hoffmann, Michael – Rink, Dieter 1993: Mütter und Töchter – Väter und Söhne. Mentalitätswandel in zwei DDR-Generationen. *BLOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 199–223.
- Hofstätter, Peter R. 1975: *Gruppendynamik. Kritik der Massenpsychologie*. (17. Auflage) Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Honegger, Claudia 1977: Vorwort. In: Marc Bloch – Fernand Braudel – Lucien Febvre: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. (herausgegeben und eingeleitet von Claudia Honegger) Suhrkamp, Frankfurt a.M. 7–44.
- Horkheimer, Max 1963: *Über das Vorurteil*. Westdeutscher Verlag, Köln
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. 1996: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. Magyarul: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Budapest, Gondolat-Atlantisz, 1990.
- Hügli, Anton & Lübecke, Poul (Hrsg.) 1992: *Phänomenologie, Hermeneutik, Existenzphilosophie und kritische Theorie*. (Philosophie im 20. Jahrhundert. Band 1). Rowohlt, Reinbek
- Huschke-Rhein, Rolf (Hrsg.) 1993: *Qualitative Forschungsmethoden – Hermeneutik – Handlungsforschung. (Systemisch-Ökologische Pädagogik: Ein Lehr- und Studienbuch für Erziehungs- und Sozialwissenschaften*. Band 2., 3. veränderte und erweiterte Auflage) Rhein-Verlag, Köln
- Iggers, Georg 1971: *Deutsche Geschichtswissenschaft*. Deutscher Taschenbuchverlag, München. Magyarul: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertöl napjainkig*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Iggers, Georg 1974: Die deutschen Historiker in der Emigration. In: Faulenbach, Bernd (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft in Deutschland*. Beck, München, 97–111.
- Jaide, Waller 1988: *Generationen eines Jahrhunderts. Wechsel der Jugendgenerationen im Jahrhunderttrend. Zur Sozialgeschichte der Jugend in Deutschland 1871–1985*. Leske & Budrich, Opladen
- Jaraus, Konrad H. 1990: *The unfree professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers 1900–1950*. Oxford University Press, New York
- Jung, Carl Gustav 1980: *Einführung in das Wesen der Mythologie*. (Nachdruck der 4. revidierten Auflage). Gerstenberg, Hildesheim

- Jung, Carl Gustav 1989: *Psychologische Typen*. (Gesammelte Werke Bd. 6., 16. Auflage) Walter, Olten. Magyarul: *A lélektani típusok általános leírása*. Budapest, Európa, 1989.
- Jung, Carl Gustav 1996: *Die Archetypen und das kollektive Unbewusste*. (9. Auflage) Walter, Zürich
- Jureit, Ulrike 1998: Flucht und Ergreifung. Übertragung und Gegenübertragung in einem lebensgeschichtlichen Interview. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (10) 2. 229–241.
- Jureit, Ulrike 1999: *Erinnerungsmuster: zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager*. Ergebnisse, Hamburg
- Kätzel, Siegfried 1987: *Marxismus und Psychoanalyse. Eine ideologiegeschichtliche Studie zur Diskussion in Deutschland und der UdSSR 1919–1933*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin
- Keller, Rolf – Otto, Reinhard 1998: Das Massensterben der sowjetischen Kriegsgefangenen und die Wehrmachtbürokratie. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 57. (1) 149–180.
- Kenkmann, Alfons 1996: *Wilde Jugend. Lebenswelt großstädtischer Jugendlicher zwischen Weltwirtschaftskrise, Nationalsozialismus und Währungsreform*. Klartext, Essen
- Kersting, Franz-Werner (Hrsg.) 1998: *Jugend vor einer Welt in Trümmern. Erfahrungen und Verhältnisse der Jugend zwischen Hitler- und Nachkriegsdeutschland*. Juventa, Weinheim
- Kocka, Jürgen 1995: *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Kocka, Jürgen (Hrsg.) 1998: Universitäten und Eliten im Osten nach 1945. *Geschichte und Gesellschaft* (24) 1.
- Kocka, Jürgen – Mayntz, Renate (Hrsg.) 1998: *Wissenschaft und Wiedervereinigung: Disziplinen im Umbruch*. (Berliner Akademie der Wissenschaften, Interdisziplinäre Arbeitsgruppe Wissenschaften und Wiedervereinigung; *Forschungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* Nr. 6) Akademie Verlag, Berlin
- Kohli, Martin – Robert, Günther (Hrsg.) 1984: *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*. Metzler, Stuttgart
- Kohut, Thomas A. 1983: *The Politicization of Personality and the Personalization of Politics. A Psychohistorical Study of Kaiser Wilhelm II's Leadership of the Germans* (Ann Arbor, Univ. of Minnesota, Diss.)
- Kohut, Thomas A. 1991: *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*. Oxford University Press, New York
- Koselleck, Reinhart 1994: Nachwort. In: Charlotte Beradt: *Das Dritte Reich des Traums*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 117–132.
- Krüger, Heinz-Hermann – Marotzki, Winfried (Hrsg.) 1996: *Erziehungswissenschaftliche Biographieforschung* (2. Auflage). Leske & Budrich, Opladen
- Lamprecht, Karl 1891–1901: „*Deutsche Geschichte*“. Weidmann, u.a. Berlin u.a. (A hely és a kiadók változtak.)
- Lamprecht, Karl 1900: Die historische Methode in Deutschland. *Revue de Synthèse historique* (1) 1. 21–27.
- LeBon, Gustave 1982 [1889]: *Psychologie der Massen*. (15. Auflage). Kröner, Stuttgart
- Legewie, Heiner 1987: Interpretation und Validierung biographischer Interviews. In: Jüttemann, Gerd – Thomae, Hans (Hrsg.) *Biographie und Psychologie*. Springer, Berlin, 138–150.
- Leh, Almut 1997: Der DGB und seine Frauen. Gewerkschaftspolitisches Engagement von Frauen in der Nachkriegszeit. In: Barbian, Jan-Pieter – Heil, Ludger (Hrsg.) *Die Entdeckung des Ruhrgebiets. Das Ruhrgebiet in Nordrhein-Westfalen 1946–1996* Klartext, Essen, 285–305.

- Leh, Almut 1998: „Die andere Hälfte der Wahrheit“. Was Zeitzeugen in der „Wehrmachtausstellung“ vermissen. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. (11.) 1. 24–41.
- Lehmann, Albrecht 1978: Erzählen eigener Erlebnisse im Alltag. Tatbestände, Situationen, Funktionen. *Zeitschrift für Volkskunde* (74) 198–215.
- Lehmann, Albrecht 1983: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Campus, Frankfurt a.M.
- Lepenes, Wolf (Hrsg.) 1986: Wissenschaften im Nationalsozialismus. *Geschichte und Gesellschaft* (12) 3.
- Lepenes, Wolf – Nolte, Helmut 1971: *Kritik der Anthropologie. Marx und Freud. Gehlen und Habermas über Aggression*. Hanser, München
- Loewenberg, Peter 1995: *Fantasy and Reality in History*. Oxford University Press, New York
- Loewenberg, Peter 1996: *Decoding the Past. The Psychohistorical Approach*. Transaction Publishers, New Brunswick
- Mählert, Ulrich – Gerd-Rüdiger, Stephan 1996: *Blaue Hemden – rote Fahnen. Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend*. Leske & Budrich, Opladen
- Mannheim, Karl 1964 [1928]: Das Problem der Generationen. In: uö *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. (eingeleitet und hrsg. von Kurt H. Wolff – 2. Auflage) Luchterhand, Neuwied, 509–565. Magyarul: A nemzedékek problémája. In: uó *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2000.
- Mansel, Jürgen – Rosenthal, Gabriele – Tölke, Angelika (Hrsg.) 1997: *Generationen-Beziehungen, Austausch und Tradierung*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Mead, Margaret 1972: *Der Konflikt der Generationen. Jugend ohne Vorbild*. (3. Auflage). Walter, Olten
- Meyer, Sibylle – Schulze, Eva 1989: *Kurzfristige und langfristige Auswirkungen des II. Weltkriegs auf vollständige und unvollständige Familien. Ein Beitrag zum Wandel der Familie in Deutschland*. Institut für Soziologie der Technischen Universität Berlin, Berlin
- Michelet, Jules (1847–1853). *L'Histoire de la Révolution française*. 1–7. Paris
- Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarethe 1967: *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. Piper, München
- Möde, Walther 1920: *Experimentelle Massenpsychologie. Beiträge zur Experimentalpsychologie der Gruppe*. Hirzel, Leipzig
- Möding, Nori 1985: „Ich muß irgendwo engagiert sein. Fragen Sie mich bloß nicht, warum.“ Überlegungen zu Sozialisationserfahrungen von Mädchen in NS-Organisationen. In: Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. (Hrsg.) „*Wir kriegen jetzt andere Zeiten.*“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 3) Dietz, Berlin, 256–304.
- Möding, Nori – Plato, Alexander v. 1986: Siegernadeln. Jugendkarrieren in HJ und BDM. In: Deutscher Werkbund e.V. – Württembergischer Kunstverein Stuttgart (Hrsg.) *Schock und Schöpfung. Jugendästhetik im 20. Jahrhundert*. Luchterhand, Darmstadt, 292–301.
- Möding, Nori – Plato, Alexander v. 1989: Nachkriegspublizisten. Eine erfahrungsgeschichtliche Untersuchung. In: Alheit, Peter – Hoerning M., Erika (Hrsg.) *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Campus, Frankfurt a.M., 38–69.
- Morawe, Petra 1999: Untersuchungshaft bei der Staatssicherheit der DDR. Realitätsdiffusion infolge psychischer Folter. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (12) 2. 191–208.
- Mruck, Katja – Roth, Wolff-Michael – Breuer, Franz (Hrsg.) 2002: Subjektivität und Selbstreflexivität im qualitativen Forschungsprozess 1. Forum Qualitative Sozial-

- forschung 1. (Forum: *Qualitative Social Research* [On-line Journal], (3) 3. elérés: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-d/inhalt3-02-d.htm>)
- Müller-Hohagen, Jürgen 1988: *Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. Die seelischen Auswirkungen der Nazizeit*. Kösel, München
- Nagel, Ulrike 1997: *Engagierte Rollendistanz. Professionalität in biographischer Perspektive*. Leske & Budrich, Opladen
- Nassehi, Armin 1994: Die Form der Biographie. Theoretische Überlegungen zur Biographieforschung in methodologischer Absicht. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (7) 2. 46–63.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1980: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History*. Syndikat, Frankfurt a.M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1983a: „Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll“. *Faschismus-Erfahrungen im Ruhrgebiet*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 1.) Dietz, Berlin–Bonn
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1983b: „Hinterher weiß man, daß es richtig war, daß es schief gegangen ist“. *Nachkriegserfahrungen im Ruhrgebiet*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 2.) Dietz, Berlin
- Niethammer, Lutz 1985: Fragen – Antworten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. In: Niethammer, Lutz & Plato, Alexander v. (Hrsg.) „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. Dietz, Berlin 392–445.
- Niethammer, Lutz 1990: Juden und Russen im Gedächtnis der Deutschen. In: Walter H. Pehle (Hrsg.) *Der historische Ort des Nationalsozialismus*. Fischer, Frankfurt a.M., 114–134.
- Niethammer, Lutz 1994: Oral History. In: Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hrsg.) *Paradigmen deutscher Geschichtswissenschaft*. Berliner Debatte Verlag, Berlin, 189–210.
- Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. (Hrsg.) 1985: „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 3.) Dietz, Berlin
- Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. – Wierling, Dorothee 1991: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Rowohlt, Berlin
- Nolte, Ernst (Hrsg.) 1967: *Theorien über den Faschismus*. Kiepenheuer & Witsch, Köln
- Nolte, Ernst 1968: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. Piper, München
- Nora, Pierre 1990: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Wagenbach, Berlin
- Oevermann, Ulrich – Allert, Tilmann – Konau, Elisabeth – Krambeck, Jürgen 1979: Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In: Soeffner, Hans Georg (Hrsg.) *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Metzler, Stuttgart, 352–434.
- Ohly, Peter – Ado, Legnaro (Bearbeiter) 1987: *Analyse von Lebensverläufen. Biographieforschung – Kohortenanalyse – Life-Event-Daten – Forschungs- und Literaturdokumentation 1984 bis 1986*. Informationszentrum Sozialwissenschaften, Bonn
- Ortega y Gasset, Jose 1974: *Der Aufstand der Massen*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Magyarul: *A tömegek lázadása*. Budapest, Nagyvilág, 2003.
- Plato, Alexander v. 1984: „Der Verlierer geht nicht leer aus.“ Betriebsräte geben zu Protokoll. Dietz, Berlin
- Plato, Alexander v. 1985: Wer schoß auf Robert R. – Oder was kann Oral History leisten? In: Heer, Hannes – Ulrich, Volker (Hrsg.) *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neueren Geschichtsbewegung*. Rowohlt, Reinbek, 266–280.

- Plato, Alexander v. 1991: Eine zweite „Entnazifizierung“? In: Eckert, Rainer – Plato, Alexander v. – Schüttrumpf, Jörn (Hrsg.) *Wendzeiten – Zeitenwände. Zur „Entnazifizierung“ und „Entstalinisierung“*. Ergebnisse, Hamburg, 7–32.
- Plato, Alexander v. 1992: Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der „mündlichen Geschichte“ in Deutschland. In: Jarausch, Konrad H. – Rüsen, Jörn – Schleier, Hans (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft vor 2000. Perspektiven der Historiographieggeschichte, Geschichtstheorie, Sozialgeschichte. Festschrift für Georg Iggers*. Rottmann Medienverlag, Hagen
- Plato, Alexander v. 1995a: The Hitler Youth Generation and its role in the post-war Germany States. In: Roseman, Mark (Ed.) *Generations in Conflict. Youth Rebellion and Generation Formation in Modern Germany 1770–1968*. Cambridge University Press, Cambridge, 210–226.
- Plato, Alexander v. 1995b: Von deutscher Schuld und Unschuld. Persönliche Umorientierungen in Zeiten politischer Umbrüche. In: Lay, Conrad & Potting, Christoph (Hrsg.) *Gemeinsam sind wir unterschiedlich. Deutsch–deutsche Annäherungen*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 13–18.
- Plato, Alexander v. 1998a: Erfahrungsgeschichte – von der Etablierung der Oral History. In: Jüttemann, Gerd – Thomae, Hans (Hrsg.) *Biographische Methoden in den Humanwissenschaften*. Beltz, Weinheim, 60–74.
- Plato, Alexander v. 1998b: Erfahrungen junger Soldaten im Zweiten Weltkrieg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (11) 1. 15–23.
- Plato, Alexander v. 2000: Zeitzeugen und die historische Zunft. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (13) 1. 5–29.
- Plato, Alexander v. 2001: Wo sind die ungläubigen Kinder geblieben? Kritik einiger Thesen des Projektes Tradierung von Geschichtsbewusstsein. *Werkstatt Geschichte* 30. 64–68.
- Plato, Alexander v. 2002: *Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel. Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle*. Ch. Links, Berlin
- Plato, Alexander v. (2004/in Vorb.): Erinnerungen junger Soldaten an den Zweiten Weltkrieg und deren Bedeutung für die Nachkriegszeit. In: Ulrich Herrmann (Hrsg.)
- Plato, Alexander v. – Almut, Leh 1997: *„Ein unglaublicher Frühling. Erfahrene Geschichte im Nachkriegsdeutschland (Dokumente und Analysen)“* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
- Plato, Alexander v. – Meinicke, Wolfgang 1991: *Alte Heimat – neue Zeit. Flüchtlinge, Vertriebene, Umgesiedelte in der SBZ und DDR*. Union, Berlin
- Plato, Alice v. 2001: *Präsentierte Geschichte. Ausstellungskultur und Massenpublikum im Frankreich des 19. Jahrhunderts*. Campus, Frankfurt a.M.
- Platt, Kristin – Dabag, Mihran (Hrsg.) 1995: *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Leske & Budrich, Opladen
- Plechanow, Georgi Walentinowitsch 1945 [1898]: *Über die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte*. Neuer Weg, Berlin. Magyarul: Plechanov: *A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez*. 1949.
- Pöggeler, Otto (Hrsg.) 1972: *Hermeneutische Philosophie. Zehn Aufsätze*. Nymphenburger Verlagshandlung, München
- Reich, Wilhelm 1974: *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Reiwalde, Paul 1946: *Vom Geist der Massen. Handbuch der Massenpsychologie*. (2. Auflage) (Internationale Bibliothek für Psychologie und Soziologie). Pan, Zürich
- Reulecke, Jürgen (Hrsg.) 1997: *Rückkehr in die Ferne. Die deutsche Jugend in der Nachkriegszeit und das Ausland*. Juventa, Weinheim
- Reulecke, Jürgen (Hrsg.) 2003: *Generationlität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. Oldenbourg, München

- Rosenthal, Gabriele 1993: Erzählbarkeit, biographische Notwendigkeit und soziale Funktion von Kriegserzählungen. Zur Frage: Was wird gerne und leicht erzählt. In: Hartewig, Karin (Hrsg.) *Der lange Schatten: widerspruchsvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas; 1939–1989* (Sonderheft BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History) Leske & Budrich, Opladen, 5–24.
- Rosenthal, Gabriele 1994: Zur Konstitution von Generationen in familienbiographischen Prozessen. Krieg, Nationalsozialismus und Genozid in Familiengeschichte und Biographie. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. (5) 4. 489–516.
- Rosenthal, Gabriele 1995a: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Campus, Frankfurt a.M.
- Rosenthal, Gabriele 1995b: Zerstörtes Leben – Fragmentierte Lebensgeschichten von Überlebenden der Shoah. In: Fischer-Rosenthal, Wolfram – Alheit, Peter (Hrsg) *Biographien in Deutschland*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 452–476.
- Rosenthal, Gabriele (Hrsg.) 1997: *Der Holocaust im Leben von drei Generationen: Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. (2. korrigierte Auflage) Psycho-sozial Verlag, Gießen
- Roth, Wolff Michael – Breuer, Franz – Mruck, Katja (Hrsg.) 2003: Subjektivität und Selbstreflexivität im qualitativen Forschungsprozess 11. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: *Qualitative Social Research* [On-line Journal], (3) 3. elérhető: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqsd/inhalt2-03-d.htm>
- Rüsen, Jörn 1993: *Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Rüsen, Jörn & Straub, Jürgen (Hrsg.) 1998: *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein*. (Erinnerung, Geschichte, Identität Band 2). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Rüsen, Jörn – Gottlob, Michael – Mittag, Achim (Hrsg.) 1998: *Die Vielfalt der Kulturen*. (Erinnerung, Identität, Geschichte Band 4). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Scharrer, Manfred 1988: *Macht Geschichte von unten. Handbuch für gewerkschaftliche Geschichte vor Ort*. Bund, Köln
- Schivelbusch, Wolfgang 1980: *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel*. Hanser, München
- Schmidt-Hellerau, Cordelia 1995: *Lebenstrieb & Todestrieb. Ein formalisiertes konsistentes Modell der psychoanalytischen Trieb- und Strukturtheorie*. Verlag Internationale Psychoanalyse, Stuttgart
- Schneider, Christian 1995: Geschichtliches zu einem methodischen Modeartikel. Das Interview als sozialwissenschaftliches Forschungsmittel und der historische Ort des Interpretieren (Teil 2). *Mittelweg* 36 6. 73–89.
- Schneider, Christian 1997: Noch einmal Geschichte und Psychologie. Generationengeschichte als Modell psychohistorischer Forschung. *Mittelweg* 36 2. und 3.; 83–92. bzw. 45–56.
- Schneider, Christian – Stillke, Cordelia – Leineweber, Bernd 1997: „Das Erbe der Napola“. (2. Auflage). Hamburger Edition, Hamburg
- Schröder, Hans Joachim 1992: *Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichten und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten*. Niemeyer, Tübingen
- Schubert, Ulrich 1986: *Die empirisch-psychologische Untersuchung von Biographien*. Diss. Universität Essen.
- Schuchardt, Erika 1993: *Biographische Erfahrung und wissenschaftliche Theorie. Studien zur Integrations-Pädagogik*. (Soziale Integration Band 1) Mit Bibliographie der Biographien seit 1900 von Menschen in Krisen wie Krankheit, Behinderung, Sterben und Tod, Partnerverlust (5. durchges. u. maßgeblich erweiterte Auflage). Klinkhardt, Bad Heilbrunn

- Schütze, Fritz 1976: Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hrsg.) *Kommunikative Sozialforschung*. Fink, München, 159–260.
- Schütze, Fritz 1984: Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens. In: Kohli, Martin – Robert, Günther (Hrsg.) *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*. Metzler, Stuttgart, 78–117.
- Schütze, Fritz 1987: Das narrative Interview in Interaktionsfeldstudien: Erzähltheoretische Grundlagen. Teil 1. Merkmale von Alltagserzählungen und was wir mit ihrer Hilfe erkennen können. *Studienbrief der Fernuniversität Hagen* Fachbereich Erziehungs- und Sozialwissenschaften, Hagen
- Schütze, Fritz 1989: Kollektive Verlaufskurve oder kollektiver Wandlungsprozeß. Dimensionen des Vergleichs von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutscher Soldaten im Zweiten Weltkrieg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 1. 31–109.
- Schütze, Ivonne 1997: Warum Deutschland und nicht Israel. Begründungen russischer Juden für die Migration nach Deutschland. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (10) 2. 186–208.
- Schulz, Andres – Grebner, Gundula 2003: *Generationswechsel und historischer Wandel*. Oldenbourg, München
- Seiffert, Helmut 1992: *Einführung in die Hermeneutik. Die Lehre von der Interpretation in den Fachwissenschaften*. UTB, Tübingen
- Sellschopp, Almuth – Vogel, Beatrix 1994: *Auf-Brüche. Interviews über Werte und Wertewandel im Rückblick auf die nationalsozialistische Zeit*. Kovac, Hamburg
- Siegfried, Detlef 1995: Der Reiz des Unmittelbaren. Oral-History-Erfahrungen im Schülerwettbewerb Deutsche Geschichte. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (8) 1. 107–128.
- Simmel, Georg 1907 [1892]: *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie*. (3., erweiterte Auflage). Duncker und Humblot, Leipzig
- Simmel, Georg 1998 [1922]: *Philosophische Kultur. Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne. Gesammelte Essays*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Simon, Anette 1993: Über die Blindheit im Beruf: Psychotherapeutin in der DDR. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 171–198.
- Soeffner, Hans-Georg (Hrsg.) 1979: *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Metzler, Stuttgart
- Soeffner, Hans-Georg 1984: *Prämissen einer sozialwissenschaftlichen Hermeneutik. Kurseinheit 1+2*. Fernuniversität Hagen, Fachbereich Erziehungs- und Sozialwissenschaften, Hagen
- Spet, Gustav Gustavovic 1993: *Die Hermeneutik und ihre Probleme* (hrsg. von Alexander Haardt). Alber, Freiburg i. Br. (eredeti megjelenés: Moszkva, 1918)
- Spies, Bernhard 1992: *Politische Kritik, psychologische Hermeneutik, ästhetischer Blick. Die Entwicklung bürgerlicher Subjektivität im Roman des 18. Jahrhunderts*. Metzler, Stuttgart (Habil. Schrift Universität Mainz)
- Spoerer, Mark 2001: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart
- Spuhler, Gregor (Hrsg.) 1994: *Vielstimmiges Gedächtnis. Beiträge zur Oral History*. Chronos, Zürich
- Stark, Meinhard (Hrsg.) 1991: „Wenn Du willst Deine Ruhe haben, schweige“. *Deutsche Frauenbiographien des Stalinismus*. Klartext, Essen
- Steinbach, Lothar 1995: Bewußtseinsgeschichte und Geschichtsbewußtsein. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (8) 1. 89–106.
- Stieler, Georg 1929: *Person und Masse. Untersuchungen zur Grundlegung einer Massenpsychologie*. Meiner, Leipzig

- Stiksrud, Hans A. 1994: *Jugend im Generationen-Kontext. Sozial- und entwicklungspsychologische Perspektiven*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Straub, Jürgen 1989: *Historisch-psychologische Biographieforschung. Theoretische, methodologische und methodische Argumentationen in systematischer Absicht*. Asanger, Heidelberg
- Straub, Jürgen 1998a: Einleitung. In: Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.) *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein*. (Erinnerung, Geschichte, Identität, Band 2.) Suhrkamp, Frankfurt a.M., 12–32.
- Straub, Jürgen (Hrsg.) 1998b: *Erzählung, Identität und historisches Bewußtsein. Die psychologische Konstruktion von Zeit und Geschichte*. (Erinnerung, Geschichte, Identität, Band 1.) Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Strauss, Anselm L. – Corbin, Juliet 1996: *Grounded Theory: Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Psychologie Verlags Union, Weinheim
- Streit, Christian 1978: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. DVA, Stuttgart
- Sutter, Tilmann (Hrsg.) 1997: *Beobachtung verstehen, Verstehen beobachten. Perspektiven einer konstruktivistischen Hermeneutik*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Syugusch, Frank – Engel, Peter – Peter, Marianne – Strack, Hans-Jürgen 1985: *Das Problem der sozialen Konstruktion dokumentierter Wirklichkeit. Eine Auswahlbibliographie zu einer Sozialwissenschaft der Interpretation unter besonderer Berücksichtigung der Biographieforschung, Ethnomethodologie und Praxis der „Oral History“ (Mündliche Geschichtsschreibung)*. Selbstverlag, Linden
- Syring, Gerald 1988: *Biographien als Zugang zur deutschen Problematik*. Ost-Akademie, Lüneburg
- Teichert, Dieter 1991: *Erfahrung, Erinnerung, Erkenntnis. Untersuchungen zum Wahrheitsbegriff der Hermeneutik Gadamers*. Metzler, Stuttgart
- Thalheimer, August 1926: *Die Auflösung des Austromarxismus. Unter dem Banner des Marxismus*.
- Troeltsch, Ernst 1977 [1922]: *Der Historismus und seine Probleme*. (Bd. 3 der *Gesammelten Schriften*) Mohr, Tübingen
- Universität Wuppertal (Hrsg.) 1988: *Der Holocaust – familiäre und gesellschaftliche Folgen – Aufarbeitung in Wissenschaft und Erziehung*. Universität Wuppertal, Wuppertal
- Värting, Mathilde 1928: *Die Macht der Massen*. Pfeiffer, Berlin
- Vester, Michael (Hrsg.) 1995: *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Bund, Köln
- Weber, Max 1982 [1922]: *Wissenschaft als Beruf. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. (hrsg. von Johannes Winckelmann, 5. Auflage) Mohr, Tübingen. Magyarul: A tudomány mint hivatás. In: *uő Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1998.
- Weber, Max 1996: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Textausgabe auf der Grundlage der ersten Fassung von 1904–1905 mit einem Verzeichnis der wichtigsten Zusätze und Veränderungen aus der zweiten Fassung von 1920 (hrsg. und eingeleitet von Klaus Lichtblau) (2. Auflage). Beltz, Weinheim. Magyarul: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1972: *Soziologie und Psychoanalyse*. Kohlhammer, Stuttgart
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1974: *Geschichte und Psychoanalyse*. Ulstein, Frankfurt a.M.
- Wehler, Hans-Ulrich 1976: *Bibliographie zur modernen deutschen Sozialgeschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1990: *Mediziner im „Dritten Reich“*. *Geschichte und Gesellschaft* (16) 4.
- Wehler, Hans-Ulrich 1998: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. Beck, München

- Welzer, Harald 2000: Das Interview als Artefakt. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (13) 1. 51–63.
- Welzer, Harald 2001: Kumulative Heroisierung. Nationalsozialismus und Krieg im Gespräch zwischen den Generationen. *Mittelweg* 36, (10) 2. 57–73.
- Welzer, Harald – Moller, Sabine – Tschuggnall, Karoline (unter Mitarbeit von Olaf Jensen und Torsten Koch) 2002: *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Welzer, Harald – Montau, Robert – Plaß, Christine 1997: „Was wir für böse Menschen sind!“ *Der Nationalsozialismus im Gespräch zwischen den Generationen*. Ed. diskord., Tübingen
- Wensierski, Hans-Jürgen v. 1993: Als die Stasi bei uns vor der Tür stand, da bin ich erwachsen geworden, also mit 10 Jahren. Zur Notwendigkeit einer sozialwissenschaftlichen Aufarbeitung des ‚Stasi-Komplexes‘. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 151–170.
- Wensierski, Hans-Jürgen v. 1994: *Mit uns zieht die alte Zeit. Biographie und Lebenswelt junger DDR-Bürger im gesellschaftlichen Umbruch*. (Biographie und Gesellschaft, 21). Leske & Budrich, Opladen
- White, Hayden V. 1990: *Die Bedeutung der Form. Erzählstrukturen in der Geschichtsschreibung*. Fischer, Frankfurt a.M.
- White, Hayden V. 1991: *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses*. Klett-Cotta, Stuttgart
- White, Hayden V. 1994: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Wierling, Dorothee – Brüggemeier, Franz-Josef 1986: *Oral History*. Studienbriefe der Fernuniversität Hagen. Hagen
- Wieser Harald 1981: *Sozialphilosophische Reflexionen zum politischen Verhältnis von Psychoanalyse und Marxismus: Exkurse zur Dialektik des blinden Bewußtseins und der beschädigten Identität*. Diss. Universität Kassel
- Wildt, Michael 2002: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherungshauptamtes*. Hamburger Edition, Hamburg
- Wolf, Ernest S. 1998: *Theorie und Praxis der psychoanalytischen Selbstpsychologie*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Wyss, Dieter 1969: *Marx und Freud. Ihr Verhältnis zur modern Anthropologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Yates, Francis 1966: *The Art of Memory*. Routledge and Kegan Paul, London
- Zapf, Wolfgang 1965: *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919 bis 1961*. Piper, München
- Zimmermann, Michael 1989: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*. Klartext, Essen
- Zimmermann, Michael 1991: Jetzt und „Damals“ als imaginäre Einheit. Erfahrungen in einem lebensgeschichtlichen Projekt über die nationalsozialistische Verfolgung von Sinti und Roma. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (4) 2. 225–242.
- Zimmermann, Michael 1993: *Jüdisches Leben in Essen 1800–1933*. Klartext, Essen